This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पारवल अंक	शिर्षक	ग्रंथकार	विषय	विस्तार (पुर्ण/ अपूर्ण)	टिकाकार	आकार	पृष्ठे	लिपी	सामग्री	Lines per page	Letters per line	Condition & age (शके/विकम सवंत)	Additional Particulars / Remark
M-2570	कर्मगीतापुराण अध्याय-3		धर्म	पूर्ण		3/9	२६	संस्कृत	कागद	10	45		

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥३॥ कर्कश्रौतसूत्रभाष्ये तृतीयाध्यायारंभः॥३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क०पू०
१

श्रीगणेशायनमः॥ ॥होतृषदनंगत्वापरेणवेदिंदृ॰श्रोणिंवोत्तरेणेध्मात्समिधमाहृत्याग्नयेसमिध्यमानायानुब्रूहीत्याह॥
होतायस्मिंश्चीर्णेतिष्ठेन्नषद्ने। समाचाराद्दृस्पाद्विस्यात्। नन्वनुशासनीयमुपरिष्टात्तत्त्वानिरस्तनोयदेशसामर्थ्यात्। तत्त्वेवं
करोतीत्ययमभूतप्रादुर्भाववचनःशाब्दसामर्थ्यात्। द्दृष्णवेदकर्ममध्येष्वप्युत्पत्तिपूर्वपादीनांस्थापनार्थैवा। अपरेणवेदिमितिपदे
शनिर्देशात्। वैवान्नेतरथोदितत्वात्। अलंकृत्यवस्थस्यवकर्मणापाभिव्रज्जत्तिसामर्थ्यात्। श्रियासानसाविष्ठेदृश्च। पूर्वादीनांनाहस्पैवोमन्ति
श्रेयते। तस्माद्वैषम्यमनेन। यत्तुकरोतीत्ययमभूतप्रादुर्भाववदिति। तद्वैनकांतिके। अस्यत्रापिदृष्टत्वात्। पादौकरोतीतिसंस्कारेणो
मयातिकरोतीतिसंहारे। घटमत्रनुर्विनिस्थापने। तस्मात्स्थापनार्थएव। अपरेणवेदिमितिलिंगाद्ध्यवसाने। एवंवालोकदृत्तु
दृढे·जतीतिमन्त्रत्साह। अंतरेणवाणत्ताहवनीयंचगार्हपत्यंचास्तदृति। वाश्रोणिंवोत्तरेणेतिनुशास्त्रात्। यद्येवं। श्रोणिमुत्तरेणैव
तिअवधारणा। ननुलिंगविरोधः। नाऽदृष्यामनविधिविशेषत्वात्। एषवांलोकदृत्तुदृढे·जनीत्यभिधायसंस्तौतिअंतरेणवाणतरा
हवनीयंचगार्हपत्यंचास्तदृति। सर्वोपचारत्वात्अंतराशब्दोंतरेवांतदृति। — ध्मात्समिधमाहृत्याग्नयेसमिध्यमानायानुब्रूहीत्या
हा। इध्मात्समिधंगृहीत्वाग्नयेसमिध्यमानायानुब्रूहीत्यमुंमंत्रमाह। सोयमग्नीध्रहोत्रात्पपन्नः। अत्रैनेःपदार्थत्वात्। ततश्चत्रवर रा०
१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

राप्रद्यासेषनहः। हृश्यतेच। आसाद्यहवींर्ष्यग्नीं मंथंतीति प्रत्नमाध्वर्युरेवाहाग्नयेसमिध्यमानायानुब्रूहीत्यूहाभावः। तथा। प्रति
परास्णीयो दैतिप्रमितिप्रस्थानासंमजंमग्निद्ः संमषेग्नाविति। तथाबाधर्युरेवाहब्रह्मन्प्रस्थास्यामिस। मिधमाधायाग्नीमग्नीस्सं
मृड्ढी त्येकवचनांतोप्रिशब्दः। एवंचसतिश्राद्वेपितुल्यत्वाद्विपरिणाममत्वा। आद्ध्येनोद्दहीत्येवमादौ। ननुवाग्निभ्यांमथ्यमाणाभ्या
मनुब्रूहीति द्विवचनमपिदृश्यतेनच्च ज्ञानिब्रुरेस्तोपपद्यते इति। नैषदोषः। वचनं हिनच्छक्तिपरं। ब्वके हिंज्ञानिशब्दमंत्ररेणाप्रमायना
नुपपान्नेरिति॥ ॥होतारितिचैके॥ ॥होतरीत्येवचैकआहुः। नच्चैतच्छोनपरमनुब्रूहीत्येनस्मात्मागवकथं॥ तद्धहैकआहुरग्नयेसमिध्य
मानायहोतरनुब्रूहीतिवचनात्॥ ॥प्रथमस्थानेनमाकृस्विपत्नम॥ स्थानशब्दःसवनाभिप्रायः॥ ॥मध्यमेनेडायाः॥ ॥स्विष्टकृ
त्प्रभृतीडांतं मध्यमेनसवनेन॥ ॥शेषमुत्तमेन॥ सवायसवनधर्मेऽड्वेर्ढ्व्र्मकारणा। तथजुषां। यस्यऽच्चैर्ढ्व्र्मस्तस्याप्तडेनोविशेषो
वक्तुंयुज्यतइति॥ ॥संतन्वन्निवमेनुब्रूहीत्याहयजमानः। सवायंहेम संबोधनार्थत्वाद्योषित्तेनतत्प्रयोक्तव्यः। एहैवहेमृ संबोधन
मस्मः करोति। तदुक्तं। गुरोषुप्रतिनिधिः परार्थत्वादिति। सत्रेषुचैकएवानुवक्ति। तथ्चत्रान्याभिवाद्दियहृसंबंधेप्यात्मेन। किंचित्था
र्थ्यति। यत्नुवारेणायजमानानांसंस्कारपरिलोपआशंक्यते। तस्मात्कएवाहेति॥ ॥अगुप्ताभ्यावाबधनेपाथाभ्यांवेदमहममुम

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कं॰ पू॰ २

वबाधइति द्वेष्यं॥ अग्रेगुप्ताभ्यांवाववबाधते अवबाधनमात्रमर्थः॥ यथाग्नीध्रजमानः इदमहममुमवबाधइत्यनेनमंत्रेणद्वेष्यं॥ एव
वत्रभूमिरस्पृष्टा नेद्वेष्यस्य नामादिष्टा॥ स चक्रेत्वर्थेन पुरुषार्थः॥ श्रोत्रियमित्युपदिष्टासामर्थ्याद्दिहि पुरुषार्थतास्यात्। न द्वेष्या
भावेऽत्राद्याववबाधनमुपदिश्यते। उपदिश्यते चात स्मात्क्रतूपकारायद्वेष्यस्यावबाधनमितिनिरवद्यं। प्राग्भ्यां वेतिद्वयमवधारणं॥
माध्यंदिनीयायां तु विशेषपाठः। तस्माद्धेतोस्त्वनुष्यमानासुपद्विष्यान्ते गुप्ताभ्यामववाधेतेति। काण्वीयायां तु विशेषः पाठाभ्याम
गुप्ताभ्यामिति। इष्यते च सामान्यस्य विशेषविषयतातो न निर्गन्त्यः। प्राग्भ्यामेवेत्यवधार्यत इति। इदमहमिति च समस्यान्ताभिवादि
प्रत्ययो यो पुरुषार्थरूपता भावात सत्रेषु विपरिणामः। अत एवैकः कुर्यादिति॥ ॥ अमांवेद्वेषं तं भ्रान्तरूपमिति वा॥ ॥ द्वेष्यस्या
भावे द्वेषं तं अववाधेत्यानर्थमिति वा प्रयोगः। अत्रतन्त्रत्र्यपेक्ष्यवबाधनेऽमुष्येति द्विषच्छब्दे अभिचरं तम्प्रत्याकोत्रमभिधानात्। यद्यभिच
रंनामादिष्टानि। न नच स्फ्योपस्पर्शनं भवति। ननु च द्वेष्यद्विषतोर्नामादेश्यावश्यं भावी तत्र को विशेषः उच्यते। बुद्धिस्थ इति ब्रूमः। पराभि
चारबुद्ध्या नामादिष्टाः। न हैवोरः स्फ्योपस्पर्शनं। मन्त्रलक्षणरूपतायायांचेति। अस्मेलत्र नैवाभिचारमिच्छति। न ह्यत्र वचनमस्ति। यथा वस्था
भिमर्शनजपे द्विषतो वधइति। यदि त्वाभिचरेदिदमुष्यमायध्रुअभिचरेदमुष्य वधइति ब्रूयादिति॥ एवं स्फ्योहृकमहरणोऽभिवचनं तथाम

राम॰ २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वपज्जुहूरणे। यद्युरु अभिचरेदमुमतो मामैपीणितिब्रूयादिति। वचनपूर्वकं च तनस्त्रं। अमुष्येतिठ्ठिष छद्देभिचरेत्स्यमंत्रा। पिनद्धात्रवच
ने। अभिचाराभावात्। कुतउद्दको पस्पर्शने॥ ॥यावत्सामिधेनीर्वेदेमहंतावदिति येनवज्रेणेति। प्रयोगार्थमिदमारभ्यते। यावत्यःसामि
धेन्यो। स्मिन्कर्मणीतिवेदाविजानीयादीदृमहंतावदिति येनवज्रेणेति। प्रकृतेत्र्यपनसामिधेनिकवान्मंत्रा वयवो न पर्यकद्दूपादांकेतेन
वात्रेति। याक्ताव छब्देनपंचदशो वोध्यं तइतिसमाधत्तेसमिमितिन्पवासे॥ समंमेवहिता अभिधीयते। अप्यवैकविंशतिसंख्या
यद्वाग्नित्राणयत्नापी। एक: वि ८ शति ९ सामिधेनी: पिदर्शपूर्णमासयोरनुब्रूयादिति। इदमहममुमवबाधइन्मंत्राभिहितएवइदमहमि
तिशब्द: पुनरिहोच्चारणेतावतिष्येनवज्रेणोतस्यावसरार्थेनावतिष्यद्वितिपूरणप्रत्ययान्त:। तावतांपूरणस्तावतिथ्यर्द्वितो। पंचदशानां
पूरणा: पंचदशा इति। यद्येकेपित्रायांसामिधेनीत्रिन्वेतीयथमस्तयांतमवाचि:। यावहस्पनृतीयेनेतिप्रयोगः। उपसंस्तुचनानांतादृसंख्यारेर्म
तिमद्दृमस्यपयांतत्वात्तनवशाद्बृस्पनवमेनेतिप्रयोग:॥ ॥यत्निमरणावमाधानं॥ ॥सामिधेन्यनुवचनं कुर्वतो होतु:प्रणवेप्रणवेदधा
नेचकुर्यात्। सवायंकालार्थ: संयोग:। उभयोरन्यार्थत्वादिष्म्यो ह्यग्नींधनार्थ:सामिधेन्योपीध्यमानानुवादिन्य:। नचवचनमनेनेरणा
तायोर्गुणागुणितेष्यते। यतु सामिधेनीयासमाइध्यावाकुर्तिरिति। स्वतिमात्रंत्तकालार्थेष्वुपपद्यते। प्रयोजनं। मानुषाहवयवारदनु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क०सू०
३

ष्टायां सामिधेन्यां प्रवृत्तिमन्त्रकाण्डे सामिधेन्यन्तरावधिति । उभयथैव तदिदं धनाभावेवभ्याहै । निवर्तते ॥ ॥ समिद्वन्तिम्प्रागानः सर्वमि
ध्ममेकवर्जमनुयाजाअन्वेत । समिद्वसन्तः अग्निकाव्यागम्यः प्रराव: तत्र सर्वमिध्ममभ्यादधाति । एकमिध्मकाष्ठं वर्जयित्वा यद्यनुयाजाः
संति । तद्वैतदिहापैक । मिकत्वानुयाजानां विनिति विषये । समिद्वसन्तः शब्दीयाद्दानसामर्थ्या । केचित्सामिधेनीविहृतावागतत्रामेवसा
यां सर्वमिध्ममभ्यादधीत । तत्पुनरनुपपन्नं । मन्त्रतो हि समिध्यमानो अध्वरः स्वस्ता: प्रराव इ सर्वमिध्ममभ्यादधेत । विहृताविपि गौहकानुप
हान्नैवकार्यः ॥ किंच । यत्र बहूधोधापमभवंतितत्रानुपपन्नेः काष्ठानां । अपाहयोध्ममिसुष्कपरिमाणत्वा । दृष्ट्या वि । नहि द्विरस्युपगम्येनापि
हिनिष्प्रमाणिकास्यात् । नहि सामिधेनीनामिध्मस्यपरस्परसंगतिगोभावः । तस्मात्समिद्वन्तिम्प्रागानइमन्त्रदक्षिणस्तुतमा । एवंहि प्रवरा ।
सामिधेन्यप्रयाजनेमतः प्राचीनर्दसर्वमिध्ममभ्यादधातीति । ॥ अनुवचनांतेवेदेनाहवनीयं त्रिस्यवाम्मकवेणपूर्वमाघारमाघा
र्याहानिपर्यासंपद्यीति । अनुवचनांतः सामिधेन्यंतरमनेत्रिरेव प्रथमां त्रिरुत्तमामन्वाहेत्यनुब्रूयादिति लिप्तत्रस्य आहएतदनुवच
नुमिति । अपरेनुकल्पकारांतराभिप्रायादर्शयनुयाज्ञेपत्रेन्येतदनुवचनं मन्यंते । तदभिप्रायः । अग्नेमहां असिब्राह्मणभारतेत्यादि
प्यमानानामनुवादित्यासामिधेन्यनुवचनैकदेशमिति । तदन्ते वेदेनाहवनीयस्य त्रिरपवाजनं कृत्वा स्रुवेण पूर्वमाघारमाघारयति । रा०प०
३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तदेतदुपक्वाजनंप्रासेछिनाद्दर्भ्यात्दृषार्थे। उक्तंत्वग्नौकाष्टम्माधार्येधनापोपधमनवाजनमिति। धर्ममात्रंवाद्रव्यविशेष नियमाद्दृदे
नेति। संख्यानियमाच्चत्रिरिति नत्ववेदद्रव्येण। त्रित्वविशिष्टमुपवाजनेदृषमिति इति। त्रिः। नस्माद्धर्ममात्रं॥ प्रयोजनमवाहावपित्रियते।
स्रुवग्रहणानुक्तानिरूसपर्थे। होमेहिजुहूःपरिभाषितेति। आघारमिति संहतानिर्देशः। आघारयेति वचनात्परिगणपरिग्रहार्थं। अत्रच
प्रजापतिर्देवताःनिरुक्तत्वात्अत्रकारमस्वाहाकारः। पूर्वैर्देवतासामान्यादिति। स्वाहाकारःसामपरिभाषितत्वात्। स्वाहाकारःसर्वत्रेति। न
वाग्रतिषिद्धत्वात्। नस्वाहेतिचनानिरुक्ते। ८। हिमन इति। परिभाषाप्रविषया। अग्निमग्निसंमद्वीमियंमंत्रश्रोदितार्थाभिधायी। विन्तो
विपरिणाम्यते। पदार्थत्वाच्च पूर्वाघारेयावद्रुक्तेनिवर्त्तते। उपवाजनंतुद्रव्यसंस्कारात्मवर्त्तत एव॥ ॥इध्मसंनहनेरनुपरिधिसंमार्ष्टिग्ने
वाजिनिदृतित्रिस्त्रिः पर्यक्रामे। इध्मसंहननैः कुशाणामुत्तैरनुपरिधिमग्निंत्रिस्त्रिःपरिक्रम्यसंमार्ष्टिग्नेवाजजिद्दिसेनेनमंत्रेण। सवापहे
मसाधनमपूताहवनीयद्रव्यसंस्कारत्वात्संमार्गोयावद्रुक्तेप्रियवर्त्तते। मंत्रश्रोदितार्थाभिधायित्वात्स्वमध्येभ्यांविपरिणाम्यते। अत्रकेचि
दग्निद्रव्याभिधायकत्वात्सन्नतमंत्रवचनमिच्छंति॥ देशमेहात्रेत्परे। परिधयुपलक्षिताद्दिमन्त्रादेशाः। तथाच लिंगं। अयोपरिष्टा
त्पूर्वांत्रिरिति। यतीदिशं। हिमंत्रग्राममोत्कृष्टीमितिवचनमर्थवत्स्यादिति। प्रतिदिशंसकृत्सन्नमंत्रवचनमिष्यते। नकृत्स्नमेकद्रव्येकमर्शैव।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क०पू० विनि॥ ॥तत्तोमुपरि यामुल्व चनानु हन्ति साम र्थ्यात्परिनं ष्येत त्रापि भवन्ति। अनुपरीधी सुपदेश सामर्थ्याद्यथोपतितानिति के[illegible]॥
४ नैमपरे। नद्यपं परिधि संस्कारो येनाभिप्रहन्यात क्रमश्राश्रीयते। अपि संस्कारश्रायं॥ नेन प्रहृते सोपचारो रक्तं स्वता संपादना[illegible]
मंदाह्निराहं मार्ग-॥ ॥अथ रमाहवनीयादंजलिं करोति नमो देवेभ्यः स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणत उत्तानं। आहवनीयस्यापरतो नमो देवेभ्य इ
त्यनेन मंत्रेणांजलिं करोति। नमस्कारार्थे बाद्धपुटांजलिः। स्वधा पितृभ्य इत्यनेन दक्षिणामुः उत्तानमंजलिं करोति। नरदेन दंजलि करणामुत्त
राघारार्थे। सत्यवोत्तरमाघारमाघारं पिण्य स्रुर्व राम्नव्यावं जलिं विदध्यातीति वचनात्। प्रयोजनं तन्तद्भावे भावः॥ ॥अपउपस्पृश्य सुयमे
म इति जुहूपभृतावाराघोत्तरांजुहूं व स्वा हस्तिणा निकाम मत्तं स्रुराणावि ल्याविनि॥ अपामुपस्पर्शनं पित्र्यं मंत्रमुक्त्वे तिपरिभाषितत्वाद्वाच्य
मेतत्। अतः प्राचीनावीत्वा रिक्षुहास्यार्थे। स्रुवमेम इत्यनेन मंत्रेण जुहूपभृतावाहरेत्॥ किं तत्तरां जुहूं तत्स्वापर्वतरं। तन्वेन दक्षाखयां पाणिः प्या
जुहूं परिगत्वोपभसाधानमादानकालद्धस्मुनत्तान। उच्यते। तत्सर्वं विषयमेतत् तत्ता याघारार्थे मिम्यहोष्। सर्वार्थतयैव तत्रापि प्राप्ते रवाध्यते
त्येवं चैनमंत्रव हरहणं सपोत्तराघारार्थं तां ज्ञापयतीति। इतरथा हि जुहूपभृतोराहरणो देशे नविधान सामर्थ्यात्तदाहरणमात्रे प्रद्वलिराशंक्ये
त। अथ पुनरुत्तरांजुहूं तत्से। पतिसत्तारंभे सति सर्वार्थत्व गाहरणा द्वयदेन रिक्तेनापि वं भवन्ति। ननु च पारिभाषिकस्य सर्वार्थता कथमवग राम० ४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

म्यने। उक्थने। बाह्मस्था। विशेषविषयत्वात्। इच्छमेवनुर्पाडुमाभ्यामेवपाणिभ्यांजुहूं परिगत्वोपक्रम्यधिनिदध्यादिति। हविर्नेत्राद्यारवा
नरप्रकरणात्तदर्थमिति निरवद्यं। दक्षिणातिक्रामसंक्षिणाता विहितवितिश्रनेनमंत्रेण। यजतिस्थानं प्रतिगमनेमंत्रः। अयमपिचोत्तराघा
रार्थगमनविषयपरवा। ऽवोनरप्रकरणाद्धेयः॥ ॥पर्याणीनपरेणासंचरोहोष्यतइति॥ ॥अपरेणोत्तिरुत्तीयानहि। एतत्पुत्रम्पयोत्तरएवमपन
रस्यामहूरेयेचस्याइति। सर्वार्थेहोष्यतइतिसंबंधात्॥ ॥सव्येनैनोदक्षिणेनामुतः॥ गाछतीयस्याहमः। इतोगछपयजतिस्थानं सव्येनग
छति। अमुतआगछंदक्षिणेनेति। नवसप्रसदक्षिणयोरितरेतरनिरपेक्षयोर्गमनसामर्थ्यमस्ति। नेनप्रयतमुपलक्षणार्थेवचनं। एतदपि
सर्वार्थमेकाविशेषविधानसामर्थ्यात्॥ अयानोतिक्रमणास्येवेतिहिमत्स्यपस्या। आवपिष्यंसव्येनातिक्रामतिदक्षिणेनाश्राव्येति॥
ननुवैवंसतिश्राश्रावणाविशिष्टएवातिक्रमणे सव्येतरपादनियमोभवति। नसर्वत्रतत्ताश्रोत्तराघारेनभवति। अत्रोच्यते। आतिक्रमणं
हिप्रतनमसव्येतरपादेनियमाभिधानं। तस्मिंश्चाश्रावणेनविशेष्यमाणेविशिष्टानुवादत्वेनावाक्यभेदःप्रसज्येत। अतःसर्वार्थतैमु
क्तं। अतएवसूत्रकारेणोहोपनिबद्धं। आह। आश्रावणाविशिष्टेनुनियमोपदर्शयंभवेत्। विशिष्टस्यानुवादत्वात्तुवाक्यभेदःप्र[illegible]ते।
तस्मात्सर्वार्थतैव॥ ॥वसुमतीमितिपयसाज्येतरंहरतिजुहोत्युत्तराघारं॥ ॥अवस्थानमवनमुपवेशनप्रतीषेधार्थं। जुहोतिता

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क०पू० वेशानं प्राप्नोति श्रुतेर्वचनात् निष्ठितं क्रियोच्यते। निष्ठं समाघारयतीत्येवाचष्ट आघारयतीति हि श्रूयते। अत एव बर्हिर्होमेष्वपि निष्ठैते
५ वोत्तराघारश्चाघार्यते॥ मंत्रवर्णाद्वा त्रैं ट्टो हे वनात् तत अग्रहर्बिर्होमेषु इंद्राय स्वाहेति होमः। दक्षिणातत अग्नि होमोऽस्य। दक्षिणातः निष्ठं नाघार
यतीति वचनात्। पूर्वाघारेऽनुजुहोति स्थाने इवोत्तरत आघारयामि द्वं। आघारोऽत्तरत्र सदपदुभयत आघारयतीति हि श्रूयते॥ सवाप्यं
पदार्थस्याघावपुत्रे निवर्त्तते। प्रयाज्ञार्थद्वयोरेव वचनसामर्थ्यान्निक्रियते। चतुर्गृहीतं वा एतदभूत्तस्याघारमाघार्य त्रिरितः प्राची
नं प्रयाजानभिजतीमिति। प्रयाजार्थत्वास्य वाचनिकी। सपञ्चानुजुह्वां गृह्णामि प्रयाजेभ्यो हि तत्तु गृह्णातीति। एवं च प्रयाजार्थं द्वयाभावे इव
रूपकर्म स्वत्वादाघारस्यच्छा मार्द्दैवे क गृहीतेन न निर्वर्त्तते। पश्चाच्च दर्विहोमेषु॥ ॥आघार्यासर्ट स्पर्शयेत्स्रुचावेतननुह्वा ध्रुवा ट सम्मनक्ति
संस्रोतिपेत्ति। जुहोत्युत्तराघारमिति क्रियानिर्देशात्स्वाच्यमाघार्येति उच्यते। सद्राघ चेयिमारं भः। श्रूयते हि स्रुचमाधारयतीति तेषा
संनतं दीर्घमांवमिति। असंस्पर्शयन् संतानयन् स्रुचाविम्पयजति स्त्रानानंनजुह्वा ध्रुवा ट सम्मनक्ति नो हवेनास्मेन सस्पोनि षेधयनेन म
त्रेराग छत्ता मिथ्याहारः॥ पश्चादपि जुह्वा अयनेन तत्याप्यं तन्न क्रियोपदेशसामर्थ्याज्जौहवपरत्वेन माप्या। ननु वेवं सति जौहवेनानक्तीति स
त्रमारब्ध॥ यम्म नेमाहतत्थायसति स्वस्पकरणानास्यात। अथ पुनर्जुहूमुके तस्यारब्वकरणानेति साध्वन्नं। सवाप्यं ध्रुवासंस्का राम०
५

रोप्युत्तराघारे सन्तिप्यवर्त्तेते। एवं स्वाहा। शिरो वै यज्ञस्योत्तर आघारः आत्मा वै ध्रुवा तस्मादात्मन्येवैतद्यज्ञस्य शिरः प्रतिदधातीति॥ ॥निधा
येध्मसंनहनान्याहृत्याश्रावयेमाह॥ ॥निधाय स्रुचाविध्मसंनहनानि गृहीत्वाश्रावयेत्सेवमाह लक्ष्मनिधानं वाचनिकं। इतरथा हि पुरो
वोराग्रपोजना। पि निहृत्ते स्थिमोकः स्यात्। एवं च सति स्विष्टकृदन्ते पि निधानोपदेशः उपपद्यते॥ निधाय संवरमभ्युह्य मा। शीत्रमवधते
ति॥ ॥अस्तु श्रौषडित्यस्मीत्॥ ॥अस्तु श्रौषडिति मेवं पुनरग्नीदाह॥ ॥वेद्विर्हिरिध्मशाकलमपाछिद्यैके। आश्रावयन्तु वेति। एवं स्व
त्रवचनं। नहैके वेदस्तीस्म यैव र्हिरभिपद्याश्रावयन्ती ध्मस्य वा शाकलमपाछिद्याभिपद्याश्रावयन्तीति। एवं वेद ध्मशाकलस्यापच्छेदो वर्हि
षस्त्वपि पत्तिमात्रमेव॥ ॥एवं ई स्वर्त्राम्कृतममसाम्कृतेषु उपग्रहृ ख्यातीतिके चित्। तद्युक्तं। न स्वाश्रवणामात्रे विधानमेषामिति
॥होत्वरणोनुविधानमेषां। इदं वै किं चिद्यज्ञस्य वयं यज्ञमभिवद्या यहोतारं मवृणाइति। तस्मादेवं सर्वत्राश्रावणोध्वर्युः। मम्मा श्रावणा
वाग्नीध्रितितत्याच्च लिंगो। आश्रावयत्यध्वर्युस्तदग्नीधं यत्उपावर्त्तेते। सोग्नींनापश्चाहरे। दाम साश्रावणात्। समा आश्रावयमग्नीत्र पुन
रध्वर्यु यत्उपावर्त्तेतइति॥ अध्वर्युरग्नीधावाम्कृतममसाम्कृतेषु दर्शयति॥ ॥अप्यमहृतीते प्विर्द्दृवीर्दृम्पहृति॥ अप्ये सवाध्यं॥ पाठोहेव
नहृर्पमाप्तेः तेन वरणो यजमानस्पमामन्त्रा दृध्वर्युपर्यिमप्यराहृइति केचित्। नहेतद्युपपन्नं। आत्मनर्प्यं हि वरणो यजमानः परि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क०पू०

माषिनो। नाहस्संस्कारार्थ्यं। नचैतद्दानस पर्वं प्रयुज्यमानत्वादिमुः। अनीयजमानस्याः प्रयाजेष्वेवं। अथ यशाद्दृप्रयोगस्तर्हि किमर्थः इध्मसंनह
नादिग्रहीत्वाप्रावरणं अनंतं तद्यनावन्मात्रस्य मामप्रन उपगृह्दस्य स्पोत्तरत्रानुकर्षणार्थ्यो यशाद्ः। अथ प्रवृणीते। गृहीते नैवेध्मसंनहनादि
नामप्रवृणीत इत्येतदुक्तं भवति। तदर्थ्यमेव बधुपगृहद्रवे प्रयते। इदं वै केचिद्यजमानस्येदं यजमानमभिपश्यायहोतारं प्रवृणाइति। अथवा अकृतप्रम
कृतयोः वरणा पलिलताप नापायशादृः। स वैप्रवरायावयतीति हि श्रूयते। अग्निर्देवो दैव्यइति देवताग्नेरभिधानं स्यात्। यतत्ततावात्
नवा। सविशेषवणाखाहोन्नपट्टोयसंहितो ह्ययमग्निपाद्ः। तेनक्षिपत्त्रद्ग्निमभिधायकः स्यात्। दृश्यते हि तत्र होतृपदोपसन्नहनमावाह
नेप्रयाजानुमभागप्रधानदेवतासंकीर्तनोत्तरकालं अग्निहोत्रायावहे त्रिन इग्निर्देहोत्रायावोढवाश्चाइति। तथा क्षिपत्तति। यज्ञह ग्नेहो
तुः प्रिया धामानीति मन्त्रमाहतद्द्माएतां देवाः आहुतिं कल्पयित्वा थ्येनेनैतभूयः समशामयंतिनि। क्षिपत्तद्ग्नेर्सर्वाहुतिः परिकल्पिता।
अतो होतृपदोपसंहितः क्षिपत्तद्ग्निः तथा सक्ततायाके।। अग्निर्हि होत्रेरो हटं हविरनुषताबीद्धनेति। तद्वैतदोपपद्यते। क्षिपत्तद्ग्नेरप्र
जत्वात्। नहि क्षिपंतं मंत्रोपं। किंवाहोनसंस्कारा भिप्रवृत्ते। तेनाग्निर्देवो देव्यो होतेति होतृपद्याध्यारोपणेन अभिधनाये। एवं मरुत्तवत्स्वभिधा
यकत्वं मंत्रस्याभ्युपगतं भवति।। इतरथा त्वग्नेनवत्स्वंतरार्थ्यता मन्नतनवत्स्वभिधायकत्वे कथाकालेसत्यपुक्ता नापपद्यते। किंच। एकवा राम०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कत्वानुपपत्तेः। नह्यग्निमभिधायकत्वेरएकवाक्यतोपपद्यते। देवासन्नाहुहोत्रेकिसानितियदुक्तमभरतवद्हिसाह। भरतवत्प्राप्तिरभि
धीयतेरावहि देवेभ्यो हव्यंभरतीति। नवाग्निवदग्नेरार्षेयं संभवति॥ होतुस्तु संभवति अग्निवत् यसूक्तं। तेनाग्निमभिधायकत्वेभरतवद्हिति
दृष्टांतानुपपत्तिः। किंच। ब्रह्मण्वदित्यनेनोपपद्यते। उक्तेनैव मायेनब्रह्मण्वत्यग्निरित्याह। एवंसति सर्वपदानां सामंजस्येनैकवाक्यता।
तस्मात्त्विषत्वहृग्निमभिधानार्थमिदमुच्चारणीयमिति। किंतावाः प्रयोजनं। यथा तदेवतामभिधायकत्वे आग्नेयपक्षिकारेसौर्यादौ विपरि
णामः ४। त्विषद्वहृग्निमभिधायकत्वेवसं प्रयोगः। अस्मदभिप्रायेण विनियतमेव सर्वत्र प्रयुज्यते॥ ॥अमुवदमुवदिति यजमानार्षेयाणा
ह्यरत्नाद्यं वौविश्री शि॥ ॥अमुवदितिपार्षेयोच्चारणं॥ त्रीणि कुर्तः। त्रीन्वृणीत उत्तरेतिवचनात॥ इदंहीपितैवाग्नेयपुत्र्यो यथौ
त्र इति लिंगात्। यजमानग्रहणं चतन्त्वितार्षेयमुद्दृसाद्यं॥ ॥यावंतोस्यामंत्रकृतः॥ ॥वाप्राहृः पक्षांतर परिग्रहे यावंतो वाम
त्रकृतः तावतः नियमेनैव यावंतो यस्य प्राक्तुवंति तावंतो नियमहृणीते। नत्रीणीति नत्कयं। आर्षेयप्रवृणीत इत्येषोत्र विधिः। एकंवृ
णीतेद्वौ वृणीते त्रीन्वृणीत इत्यनुवादः। नपायान्यनुरोहणीते। नपंचातिवृणीत इति। आर्षेयाणि। एकत्वद्वित्वत्रित्वपंचत्वपरिछि
न्नानि प्रवरणिकायां यद्यं तेनार्षेयं वृणीत इति। यत्नैव यावंतो यस्य प्राक्तुवंति तावंतो स्मैवम्रियंते। त्रित्वविधानं तुकेवलमेकत्वद्वित्वपा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क०पू०
७

रवपुत्पत्वात्संभवमात्रात्स्वाभ्युपेयनोममंत्रवतोमंत्रवद्भाउच्यंते। नहि मंत्राणां करणात्संभवति। अनिपत्यप्रसंगात्। तेनदर्शनार्थहि अनि
ष्यवसीयते। दर्शनेनैवानेकार्थेनाधानं नागंधनावद्भेपरास्सेवनसाहस्सिकाग्न्तिपन्नप्रवक्यनोपयेयेोगेषु नद्भइति आत्मनेपदमप्रतिपा
दनेगंधनादीनर्थानुनजोदर्शयति॥ ॥पुरोहितार्षेयेणवा॥ नह्यैतत्ताजमविषयं। पुरोहितोपपत्तेः। नयाज्ञोनरसत्रे॥ ॥क्षत्रियवै
श्ययोश्चानित्यं॥ ॥क्षत्रियोभिषेकक्रियारहितेभिप्रेतोः धत्तनसत्रारंभवैयर्थ्यप्रसंगाद्दनयोर्नित्यंपुरोहितार्षेयोद्वारत्वं॥ राह्नत्क
विकल्पः॥ ॥मनुवदितिवासर्वेषां॥ ॥ब्राह्मणादीनांमनुवद्दितिप्रवरणं त्वेष्ठसत्तेदेवाप्यासकारणाभावात्। यद्योपेद्द्दः हिपीनैवा
ग्नेयपुत्रोप्यपौत्रइतितत्प्रदर्शनार्थे॥ ॥ब्रह्मणराधवद्धिसतग्रापयहोतुनामग्रहणांतोमंत्रः॥ ॥उपार्ःमुवाहोतूनामग्रह
णेभवति। एवमपिहि प्रयतेो। नह्यैतद्वेत्रवरणामद्वयसंस्कारः। तथाचयावद्गोपिप्रवर्तते॥ ॥संमृष्टाउपविशतः॥ अथाध्वर्युवाग्नी
धंच संमृशतीतिसंमृशतिविधानात्तावेवोपविशतः संनिधानात्॥ ॥अग्निहोतिनिसकागाराद्यनंमयाज्ञेषुसंनिधेः॥ सकागाराद्यम
विधानसामर्थ्यात्सर्वत्र यरिमाणाविद्दमुच्यते। संनिधेरितिसंनिधानात्मयानार्थस्यगाद्दापनविषयनैवास्यवाक्यस्य॥ एवंचस
तिपशावेकादश्यप्रयाजोनर्षेषुनस्कारणं॥ ॥घृतवतीमिसुलेरूकवावाद्दापातिक्रम्याग्नाम्याहसामिषोपजेतियंचप्रयाजा॥ राम०
७

सामिद्धामे। घृतवतीमित्यस्मिंस्सूक्तेमंत्रवाकाउक्ते स्रुवौ गृहीत्वातिक्रम्याश्रावयति। ततश्चपुरोरुगभाकः। अथयद्युरोनुवाक्याकः
प्रयाजाभवंतीति श्रूयते। पंचप्रयाजहारांकर्ममेष्टापनार्थे। पंचप्रयाजेत्तानिकर्माणि॥ समिद्धहोमेनत्रयोवसमष्टिश्राहुनयदनिवचनात्स
मिद्धनमदितिउक्ते॥ ॥यजयजेतिप्रोषं। समिधोयजेतिप्रथममनुक्तं। शेषंयजयजेत्येवंवक्तव्यं। अथयजयजेत्येवोत्तरानहेतिवचना
त्॥ ॥ अबलिंघ्रत्रितिवचनमभिक्रमणमुत्तरस्मिन्नेववस्तृति॥ ॥पूर्वंपूर्वंवाभिक्रामे॥ राणमुलयं॥ ॥ततश्चाभिक्रम्याभिक्रमोतिदुष्यो
।तस्मादृष्टितरामतिनरामेवक्रामेदृष्टिनरामभिनरामामुहुतीर्जुहुयादिति। तेनश्चवयजेसमिद्धहोमेअभिक्रमणायजेपूर्वंपूर्वंमिति॥ ॥
उपभृतोजुह्वामानयनमनवमशंसंअनुयं। वनुयेपयाजेप्रत्युपभृतोजुह्वामानयनमानयति। नद्वानवमशंसक्वौ। सवाअनवमशंस
मानयतीति। अधिकारमुपजीवंनाह॥ ॥एवंपयट्ठौ॥ ॥प्रयाजमपरट्ठौवनुर्येचतुर्थेसमानयति॥ ॥अनुयाजेषुवैवमेवप्रति
पत्तव्यो। ॥ उत्तरांजुहूमभ्युखप्राचीमवहृत्सनुहोति। उत्तरेवजुहूरितिवाच्यमुत्तरामिति। तेनोत्तरांप्राचीमवहृत्येतिसंबंधः। दक्षिणे
वकुर्यात्प्राचीमेवस्कचमुपावहृत्सेति हि श्रूयते। अभ्युघाभ्युखनुहोतीति सत्तरवतारित्याहुत्वानेनैवाधिहृत्योपमत्याधिति दृश्या
दितिवचनात्॥ ॥एवंसर्वत्रानप्रयाजेमात्र एवैनतत्। नहिप्रयाजानामतत्र श्रूयते। दृहोममात्रोदृश्येनयश्चवराः। अथपानोहोम

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कं०पू०
८

सैवेतिपजन्त्येनद्धूयते॥ ॥२॥ ॥नाभिद्दिशोधारणं प्रकृतयोर्जुहूम्रमनोः॥ अथानोधारणस्यैवेतिहिमकृन्यामनंति॥ अथहैषम
ध्यमः प्राणास्तस्मादुतमुपमध्यैवैवधारयेदिति॥ सर्वत्रशाखानुवर्तने॥ तथाचसर्वविषयमेतद्धारणंभवतीति नमया॥ जेष्वेवाथनारभ्य
घेतल्लक्ष्यते॥ ॥यथाजानुमंत्रणमेकोममैकानस्पयोत्मान्नू षियंवयेद्धूमइति॥ प्रयाजेइषेसत्पनुमंत्रणंकर्तव्यमेकोममेति॥ तद्दे
नद्याजमाना॥ मकरणत्वा॥ हात्माभिवादिद्यद्दसेवंवेसमप्याश्रीर्यीणाभावारनेकयजमानकेकर्तव्यविपरिणामः॥ ॥एवंमिथुनैर्यथा
संख्यं॥ उत्तरत्रयथासंख्यं॥ उत्तरत्रयथासंख्यमेवमनुमंत्रणं॥ सि॥ निका॥ यी॥ सि॥ एवं॥ ह्याम्नायते॥ तस्मात्प्रथमेप्रयाजेइषेत्रयाहेको
ममेति॥ तथाद्वौममेति॥ द्वितीयेप्रयाजे॥ त्रयोममेति॥ तृतीये॥ यद्देवमादि॥ तद्देवमर्थेत्याघविकल्पाचार्यः सूत्रपत्येवंमिथुनैर्यथासंख्यमि
ति॥ ॥नतस्यकिंचनेतिपंचमोपंचममनतस्यकिंचनेसेवपंचमेप्रयाजेप्रयोगः॥ ॥त्रिविधिमानपश्चितिमान्यशाखीमहावर्तस्याहार
तिच॥ एतेष्वयथासंख्यमनुमंत्रयीत॥ सोकोहंत्वाभूयासमितिप्र॥ तिपदमध्याहारः॥ सचप्रकृतावभिहितएव॥ समप्रथमंप्रयाजमनु
मंत्रयेत॥ त्रिविधिमान्भूयासमिति॥ पूर्वस्माद्वैनदनुमंत्रणंभिद्यते॥ यघविधानसामर्थ्यात्॥ प्रयोजनं॥ असंहितावभ्यासयोगः॥ त्रिविधिमान्भूया
समित्येवमाशीर्योगसामर्थ्यादनेकयजमानकेविपरीणाम्यते॥ अनुमंत्रस्यराणाबासेतिपानात्मोविनोपियजमानःकरोति॥ अग्नें राम०
८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्तानां चतुर्थपंचमाभ्यां दृष्ठानात् । नवप्रयाजाश्च जतीमेवमाहरिप्रयाजधर्मपरिग्रहोसंदेहेहदृमारभ्यते । श्रांगंतत्तानांचतुर्थपंचमाभ्यांयो
धर्मः प्राप्तस्तेन संबंधं कुर्यात् । सत्रानुमंत्रणस्थानाहिकुः । कुत एतत् स्थानात् । क्रमाहित्यवोः चतुर्थपंचमयोरंतराले श्रागंतवः पदं
ते । अतश्च संनिधानात्त्र दुर्मसंबंधः इष्यते । धर्मापेक्षायां हि संनिहितमतिक्रमेकारणं नास्ति ॥ ॥प्रथमचतुर्थाभ्यांवाधयालिंगं प्रथ
मचतुर्थयोर्वाधर्मेणासंबंधः कर्तव्यो लिंगात् । योबहुदेवस्तस्य । प्रथमधर्मः । यएकदेवत्यंतस्यचतुर्थधर्मइतिलिंगं ह्यत्र पपुर्वस्का
पके । ननु चैवं सति द्वितीयतृतीययोरप्यविशेषाद्धर्मप्रवृत्त्याभवितव्यं । नेत्युच्यते । प्रथमचतुर्थयोर्हि कारणमस्य दृष्टं । एकत्रमायप्य
मितस्थानेनर्थं ॥ ॥सर्वान्वोतमनोपापिलात् । अपवोत्मधर्मेणासर्वोसंबध्नीयात् । कुत एतत् दुयापिलात् । तमेवयंचमंहोतव्यंप्रतित
आकल्पसंजननायोपापित्वे श्रागंतवः । कथमवगम्यते । येन नवप्रयाजान्य जमतिप्रत्राभ्यासेन संख्यापूरयितव्या न हि तैर्वेनानिक
र्माणपुरुषेण संयोगात्संख्यायाः । एवं वल्लिप्तिप्राप्ताहेसम्याभ्यासः प्राप्नोति । नहि पूर्वाभ्यासो युज्यते दृत्यं संस्थाप्यासौयं । तेन यंचमधर्मसं
बंधएवानुत्रयुज्यते ॥ ॥एकजुक्काभिघारणांकवायाहविषउपमत्तत्र ॥ संनिधानाद्यजतिस्थानलक्षितसैवाभिघारणामाप्तिदृश्यताए
त्येत्युच्यते । कृताहीनामुद्धारणोस्थालीवृद्धासायैनलक्ष्ये ॥ नहि स्थालामभिघारणस्यमाप्तिरस्ति । उत्तमप्रयाजसंक्रोणतदेवता

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क॰पू॰
६

संबद्धहविरभिघारणमन्त्रेष्वनेन तद्ध्रौवं पुरोडाशावोपभृतं च। एवं स्रुक्त्रयाकाशेषः तदुत्तमे प्रयाजे स्वाहाकारेणैव सर्वे पन्न ९ समस्त्राप
यन्निति प्रकृतमाम्नायः संकीर्तितः। ततश्चात्रैव सर्वेषामाग परिसमाप्याघान्तयामानि हविंषि संस्कृतानीति पुनराह। तेह्वाश्च काम
यंतक व्यन्त्विमे पतत्तं पुनराप्याययमे मेति प्रजातमसयकुन्द्वामात्मं परिशिष्टमासीद्धेनयह ९ समस्त्रापयन्तेनैव यथापूर्वे ९ हवीं ९ ष्यभि
घारयेदिति। ननु च स्त्राम्नात अनभिघारणं। हविः प्रावृश्चाग्रे गोवलीवर्दन्यायेन पुरोडाशयोर्भवति। अत्रैतत् द्विधार्थता विहविः संस्का
रोयं। उत्तमप्रयाजशेषप्रतिपत्तिः। किंतावत्प्राप्तं। हविःसंस्कारोयं द्वितीयानिर्देशात्। इष्यत्वेन चतुर्थीयाश्रुपते। प्रयाजशेषेण हविं ९ ष्यभि
घारयति लिंगाच्च। पुनरेवैनानि तृप्याययत्ययानि यातयामानि करोतीति। प्रयोजनशेषप्रतिपत्तिर्वा द्वेषार्थत्वात्। द्वेषो ह्यत्राभी
पजुह्वारितं ता। तया ब्रावसमाप्ता विशेषेते। अतस्तद्द्रव्यसंसर्गाभावे द्वेषापत्तेः।। इतरथाहि हविरभिघारणाद्दष्टं संबन्धेन तत्प्रमा
प्यं दृष्टे सति। यदुक्तं हविषि द्वितीया द्रव्यत्वेन चतुर्थीया तत्रापि वस्तुबलात् तृतीया। द्वितीयार्थे द्वितीया च समम्पर्थे। सुपां सुपो भवंतीति। लिंगात
र्थवादस्थायं। चिंतायाः प्रयोजनं। हविःसंस्कारे पृथु पुरोडाशाभिघारणार्थं प्रयाजशेषः स्थापयितव्यः। शेषप्रतिपत्तिपक्षे सौम्ये संनि
हितेष्वेव कार्यमिति। ।।आग्नभागाभ्यां चरन्त्याग्नेयेन सौम्येन।। ।।आज्यभागावितिकर्मणोः संज्ञा। असौ च संज्ञा वहारात्सा। आज्य

राम॰
६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मागयभक्तिहृदंतामेकेदृस्येवमाद्य र्यो।तान्यांचरति।चरतिरनुष्ठानार्थः।तावनुतिष्ठतीसर्यसचैकेआग्नेयः।अपरःसौम्यः।आ।
ग्निदेवत्यआग्नेयः।सोमदेवत्यश्चसौम्यः।स्मर्यतेहिदेवतानाताद्धितोग्नेर्ढक्।सोमाघ्रारिति।वाग्नेयम।अस्मिन्कर्मणिरागद्वयमित्याग्नेयः।।ए
वंसौम्यः।। ।।चतुरवत्तं सर्वषट्कारस्तु।सर्वषट्कारस्वाहाकृतिषु।चतुरवत्तंहोतव्यं।चतुरवत्तंजुहोतीतिश्रूयते।। ।।अग्निधायायाज्याचयथ
श्रवामपिधाय्यापतामिति।अनेनमंत्रेण।अग्निधायस्त्वाविमुख्यतेवावनिकोहिस्त्ययोर्विमोकः।।तेराताविषयंतिविमोऽभ
मागच्छतम्।स्वाहेति।अवदायावदायेतिवीप्साप्रतिस्कंदविषयावतुरवत्तविषयत्वहानुपपत्तिः।आहवनीययजतंयोक्ष्यावाहेतिप
रिभाषितं।अनतस्तदपिधारणमुच्यते।आज्यभागयोर्यजतिनिवाधाज्यापुरोनुवाक्यावत्वमनुवाक्याचेभाषितेनान्तयनोतत्रैतसंदिह्य
ते।।किमवदानोत्तरकालमनुवाचनं।उतसह।आहोस्विपूर्वमिति।नचेहाचार्येणविशेषःप्रदर्शितः।किंतुविनतावनुपवृत्तिर्दृश्यते।
यथौगहिस्तानुवाचनं।तत्पुरोडाशेचसहानुवाचनं।अवद्यंनाहेद्राग्निभ्यामिति।क्वचिच्चपूर्वानुवाचनं।यथावरुणप्रघासेषुमारुत्यां
सद्येनस्त्वचौगहीन्वेति।तत्रपूर्वानुवाचनमेवयुज्यते।तस्याहिविनतस्यानुप्रवृत्तिर्दर्शनंमारुत्यामिक्षायां।ना।न्वितरयोरप्याप्तिः।।तस्मादेवं
तनुवाचनिकं।अस्यापिवाचनिकत्वमितिचेत्।नवचनस्याप्यपरत्वात्।वासस्त्रालंभोत्रविधीयते।सचाप्राप्तत्वात्पूर्वानुवाचनंप्र

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क०सू० १० त्निनः आग्नमेवानुष्ठतेइति।पशुपुरोडाशान्हैल्वनन्यपरत्वाद्धवनस्यसहानुवाक्यानाहैपरतैवानस्मात्सर्वमनुवाचनेनानतोवदानाय
स्पुनरतिक्रम्यप्रैषवचनमिति।तद्दिपिप्रहरणेनमाचार्येणातिक्रम्याश्राव्याहसमिधोयजेत्येवमादीसर्वयज्ञेनिष्ठेषक्रमइति॥ ॥अनु
ब्रूहीत्युक्तानायव्याहरेद्धोताचाश्रावणात्॥ अनुवाच्यमानेनान्तरकालेऽध्वर्युर्नोपव्याहरेत्।होताचाश्रावणंयावत॥ ॥आश्राविनेमौ
नाश्रत्याश्रावणात्॥ प्रत्याश्रावणमस्त्वौषडिति आतत्तरत्येन तदुभं भवति॥ ॥प्रत्याश्राविनेध्वर्युराहोतृप्रैषात्।यजेतिहोत्रे प्रैषः
आनतोऽनापव्याहरेदिति॥ ॥होतावषट्कारात्॥ ॥नापव्याहरेदितिवर्त्तते।सोनुब्रूहीत्येवोक्त्वाध्वर्युर्नोपव्याहरेदितियत्नत्स्पेतच्छूय
ते॥ ॥सोमेवषट्कारात्होत्रोपाकरणात।सोमेचाध्वर्युर्गृहं गृहीत्वानापव्याहरेदास्तोत्रोपाकरणात॥ ॥उपाकृतेउद्गाताऽऽप्राहि
तृप्रैषात्।उपाकृतेस्तोत्रेउद्गातारोनापव्याहरेयुराहोतृप्रैषात्॥ होतृप्रैषश्चउतमस्तोत्रीयायाः प्रस्तावसमनंतरंएषोत्रमेति।
येनहोतासंबोध्यते॥ ॥होतावषट्कारात्॥ नापव्याहरेदितिवर्तते।किंयेनेकालमापहसंबद्धहोमवषट्कारात्।अयसौम्येध्वरेसर्वेप
हंग्रहीत्वाध्वर्युर्नोपव्याहरेदितिमन्तव्येनदृपिश्र्यते॥ ॥आग्नेयमुत्तरपूर्वार्धेदक्षिणापूर्वार्धेसौम्यं।आग्नेयमाज्यभागमुत्तर
पूर्वार्धेजुहोति।दक्षिणापूर्वार्धेसौम्यं॥ ॥समिद्धतमेवाउत्तरार्धपूर्वार्धेहैकआग्नेयमाज्यभागंजुह्वतीतिप्रक्रम्यैतच्छ्रूयते॥ ॥हवि रम० १०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

र्णो वा। त्वरतीति वाक्य शेषः। सपिष्टं तम पद्गनि च। सम्पिष्टं होमेन नखेव समष्टं आहुतय पद्गंगिन्धूयते॥ ॥पुरोडाशांवं नरेराग्नेयोम
उपार्द्ध। श्वामस्या पुरोडाशाय गायोर्मध्येउपार्द्ध। श्वामस्याग्नीषोमीयज्ञाति। अत्रपुरोडाशाविविच्छिनी पोपवद्गविमक्तिः॥ ॥विष्णु
र्मामावास्या पार्द्ध। होत्राम्नानात्॥ अमावास्यायां विष्णुर्देज्यते। अग्नीषोमौ वा। एवं हि होत्रे आम्नायते। विष्णुमेंद्र हि हविर्विष्णु रिति॥ ॥
यावद्दृष्टिरुत्तराद्धीस्विष्टकृतः। पार्वेतिह वीषि सर्वेषामुत्तराद्धीस्विष्टकृद्दिज्यते। सोमनिपर्वेन देव नैकत्वाव्रसत्रम्न होपः। प्रतिपस्य
कर्म चैतत्॥ उत्तराद्धीन्प्रतिपाद्यते। यागश्च निर्वर्त्यते। अतएव यावद्दृक्केपि प्रवर्त्तते॥ ॥नतत्र एव होमः॥ ॥उत्तरतत्र एव होमः इति शेषा
त्स्विष्टकृते समवद्यती मेनदृक्वं। उवांशुपाज शेषाद्दृषि श्रौवाग्निष्टकृत्वदृम्ने प्राम आह॥ ॥नाम्पाहशेषात्॥ ॥नक्षिष्टकृद्धीमवद्यने
थ्रौवाद्गमाद्दृहीनत्वं॥ कृतरात्मञ्जशेषात्। नत्वेनछेषभृतं। ननूपांशुपाजनिह मुत्तराकात्वं शेषस्यपदेशोस्येति। नेतिबूमः। नत्वे
नदृपांशुयाजायैव गत्वेन। सर्वेस्त्रीन घृतायगत्वेन यथ्रुवायामात्मपिति। नवसर्वार्थस्येकदेशोनिर्दृष्टे शेषस्य पदेशोस्ति॥ ॥अं
संस्थाम आहुतिभिः॥ स्विष्टकृदाहुतिं जुहोतीति वाक्य शेषः। सवाश्रम्प्य हुहवेनरा प्पआहुतिभ्योजुहोतीतिप्रक्रम्याह रुद्रियः स्विष्ट
कृदुद्रियेणाहपश्चन्पसजेषांइतराभिराहुतिभिः सर्द्ध सजेदिति॥ ॥३॥ ॥निधाय संवरमभुहूमाशीत्रमवद्यतिपवमात्रेतिप्प

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क०प्र० लमात्रे वाप्यंतरतश्चाप्यमुपयनो वाग्नेयान्। स्तृग्निवा नंवा वनिके। नेतने स्विष्टन्नि विमोचनमागछ्छत इति। संवरच्चपाने धीनपने रा
११ संवनी। पिधेनेनतस्यवाभ्युक्षणमनुपाजार्थं स्विष्टन्न तर्ध्वं अनुयाजार्थं श्रुतेन संवरेणासंवररणां। ननु श्राशित्रसमर्पणार्थं कस्मा
न्नभव। ति। न जन्तस्य पा। त्रिकमनेन समर्पणं अपात्रिकं वाभ्युक्षणं। तेन करिष्यमाणमयोजननाद्नुयाजार्थं नैवमाप्या। अपोजनेऽ
नुयाजाभावे पाव इति। पशौ व संग। विकल्प द्रुत्र स्कालमभ्युक्षणं। न पुनो दाक्षा। स्विष्टकृन्नीति। सोति शोभे वन तीयसवने सौम्यघागस
मनंतर्नेमभ्युक्षणं। नेतरयोः सवनयोः अनुयाजाभावात्। केचित्तु तृतीयसवनेपि स्विष्टकृद्यागसमनंतरमेवाभ्युक्षणमिच्छंति। नसौ
म्यसमनंतरे। तदनंतरमेव दृष्टत्वात्। पुरुकरूपत्नरमिवसेत इति। या शीत्र मिति व्रलनणो मागरत्न ह्वधानि। अवघतिशङ्को पादानसा
मर्थ्याद्वि रिमिप्तिपत्रयं। अवघते हि द्विरवदानसंबंधो दृष्टः। त्रिलसंबंधो पी ति चेत्। न। विशेषसंयोगात्। त्रिर्जमदग्नीनामिति। न
प्यावघ्रा। शित्रं प्रतसयप्मतो। द्विर्हविषोवद्यायेति। तेन यदवघाति तद्यवमात्रे पिप्पलमात्रं वेति। प्राशित्रं तु यद्यां ते। हृषा कलेव प्राशितेप
वमात्रे पिप्पलमात्रे वेति। पिप्पलमात्रमिति वा पिप्पलफलमभिमेने। न पिप्पलमात्रे। यवमात्रेलासहोच्चारणात्। विवह्णिनात्। यथा
स्यं वोद्रुवं रवापि प्पलं वा बंधनात्समुच्येनेति फलविषयत्वं पिप्पलशाहः। आस्ये वाप्यंतरतो भक्षनुमयनोवा। अप्यंतरतश्चास्यं कु राम०
११

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यदिध्वस्ताद्दोपरिशचाहुतिवचनात्। तथास्याम्भसोपस्तीर्यदिति हि विषोवहाया व्योपरिष्टाहृज्पस्याभिघारयाति। तद्यथैव यत्
स्यावदानमेवमेकृतदिति। अग्नेयात्मस्तकं विरुप्यकेशाकलेवद्यतियवमात्रे पिप्पलमात्रे वेति वचनं मंगीमामान्येयादिनुक्तं॥ ॥
मार्गोक्ष्यं॥ ॥ गृहलौतौ विसत्रशोषः। तेोष्माग्नेयादेवा। प्राशित्रसहचरत्पासवायमुपदेशः। क्रमेन परिषासूत्रति। प्रच्छित्तं तावदुप
र्यवसितमंतरा मत्स्यक्रियते। तन्किमर्थं वनु द्वकिरणासिद्धं तसमानमाघनपाइति निरवद्यं॥ ॥ अथध्रुवपुसंवैरणाबहलरणोपहायपू
वैरौकेपठपरूपत्रपेडां पंचावातोर्दिश्चिरातोमध्याच्च यावद्दुवि। स्विष्टकृद्धास्यं॥ ॥ प्रक्रांतेमा। शित्रमंध्रुवपुसंचरेणासमर्पयू
वैराणाहवनीयां। ततोपठपस्पशातिरुद्धियमप्राशित्रंइति। ततस्त्रनराभावेनभवतिता। ततइडांपंचावत्तांग हत्वातियावदुविरितिप्राते
पत्त्रिवात्। ननुचद्दस्मिरातोमध्याच्च स्विष्टकृद्धास्यमिति वोक्तं। पंचावत्तग्रहणमवाच्यं। सर्वेषांकुसलमत्सायनायेति केचित्। न
देतद्सत्। नहि पुरोडाशस्याज्यस्यावनुत्पनाशाकाम्युपगंतुं। प्रति पाद्यतेक्षत्रपुरोडाशोनाज्यं। असंयुक्तविधानात्। नेवपत्नीसंया
जेडायाम। पि पंचावत्तनायधास्या। देनियंचावत्तग्रहणं। ननुचानुत्केपि पंचावत्तमेवेदं। तत स्त्रतत्रापिभाविष्यमेव। नेहपुरोडाशप्राधा
न्यात्। तत्कार्यंच पत्नीसंयाजेष्वीडाप्रसंगादिडैवाज्यं प्राप्नोति। नोपस्तरणाभिघारणाप्राप्तिरिति। तेनसूच्यतेपंचावत्तमिति॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क०पू० यजमानभागंपूर्वबर्हिर्निदधीर्घप्रशीर्यपुरस्ताद्ध्रुवायाः करोति। पूर्वार्धे पुरोडाशस्यप्रशीर्यपुरस्ताद्ध्रुवायैनिदधातीतिसूत्रत्वात्। अ
१२ यंचभागयानामवसरः। ततश्चविनियोगक्रमेणपूर्वमग्नीध्रः ततोब्रह्मणस्ततोयजमानस्येति। ध्रुवायाःपुरस्तादितिनिधानिमेदेशो
करोति॥ ॥ इडा९ होत्रेप्रदायाविसर्जनंहविर्णातिक्रामति॥ भागैर्ववहितत्वादिडाग्रहणंक्रियते। ता२ होत्रेप्रदायाविसर्जनंहविषाणा
तिक्रामति॥ ॥ इडांप्रतिगृह्यहोतुरंगुलीपर्वणीअनक्ति॥ पत्नितत्वादिडाग्रहणमकार्यं। क्रियतेचपर्वांजनंयद्यपिततः। क्रियतेएवम
र्थे। तथादर्शयति। सहोतुरिहनिलिंपतितदुत्तोष्ठपोर्निलिंपतइतिमंत्रस्याहतत्तद्वैमनुर्विभियांचकारेदंवैमेतन्निष्ठंयज्ञस्ययदिड
मिडायाकपालिपापठैमइहस्ता९ सियज्ञेनहि९ स्युरितितामेतन्पुरस्ताद्धोप्यःपुरस्ताद्धोप्यइमेवमायपतनद्योरवैनामेषयतस्पुरस्ता
द्धोप्यःपुरस्ताप्यःइमेवप्रायपतेयपन्नप्राश्नन्याप्राश्नातिनेदनुपहूतांप्राश्नानीमेनदैवेनोपापयतेपद्धेष्ठपोर्निलिंपनइति। इडा
याअंगुलिपर्वांजनंदर्शयति। तेनमंत्रतायामपीडायांपुनरिडाग्रहणं। पर्वशब्दःसंधिवचनः। लिंगात्। कांडात्कांडात्प्ररोहंतीपरुषः
परुषस्परीतितथाकांडात्कांडात्येषापर्वणःपर्वणःप्ररोहंतीतिदूर्वांस्तौति। तत्रचपर्वशब्दंसंधिवचनंदर्शयति॥ ॥ अवांतरेडामादधा
तिपूर्ववत्॥ अवांतरेडामिडापात्रएवहोतुःपाण्यौसमवद्यति॥ अथहोतुःपाण्योसमवद्यतिसमवत्तामेवसंतीतरेणांपसमन्तरं९ हो ए० १२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नरिश्चपत्तितिहिश्रूयते।पूर्ववदूहणाच्चपंचभन्नत्र।पिति।पुरोडाशावद्धनादेवपंचावदानता।नह्य।ज्ञसंसप्सरूपत्वा।द्वैवेकेनगहोमुख्यम
नइति॥ ॥इडांच॥ आद्धधानीतिवर्तते॥ ॥सर्वेन्वारभंते॥ पत्नतेन्वाहिडामिनिकेचिन।अपरेनुवाकासामर्थ्याद्धोनुरन्वारंभमिच्छंति।
स्वर्गस्यलोकस्यैनद्वारंयद्धोतातस्माद्धोतारमन्वारभेतेति॥ ॥उदेपहूतेसुखमानन्नाग्नेयेबर्हिषंकरोतितिप्रश्नापिन्वस्वेति॥ ॥इडोपहू
तेसुखमानेआग्नेयंबर्हिषदंकरोतित्रिप्रश्नापिन्वस्वेम्पतेनमंत्रेण।विपरिणाम्यतेवासावनेकयजमानकैकर्मणि॥ ॥तंचनुर्द्धमन्वेति
।तेनिर्हिशाच्चनुर्धान्ततंबर्हिषदंकरोति।आग्नेयंचनुर्धाकरोतीतिवचनादाग्नेयमित्युक्ते।चनुर्धाकरणस्यचप्यादिशार्थत्वान्नस्यचयजमा
नकर्त्रकत्वात्कायमप्यसामर्थ्याच्चयजमानमस्त्रनुर्धाकरणे।सत्रेषुव्याहिशाभावाद्भावग्म्न्नुर्धाकरणस्य॥ ॥बर्हिष्पा।निस्याग्निरिय
तीति॥ बर्हिषीति।नियमार्थमुच्यते।आहेशश्वावनिकोनसमर्थ्यणांतावत्।नेनेदंप्रहरणाद्दहोनुरिसेवप्याघारेण॥ ॥उभौवा
विशेषात्॥ ॥उभौवाचनुर्धा।क्रियेतेनाग्नेयएका।नुतः।अविशेषात्।अथयत्रप्रानियद्यतेतच्चनुर्धापुरोडाशंन्नवाबर्हिषदंकरोती
तिअविशेषश्रवणात्॥ किंचचरितार्थत्वाविशेषात्।संस्कारार्थत्वाविशेषाद्धानयाघ्रनिपत्तिसअपेन्नत्वादितिपाक्षिकः।स्तोत्रार्थे
।स्यादिनेदंयद्यविशेषःस्यात्अस्तितुविशेषः॥ आग्नेयंचनुर्धाकरोतीति।यद्यपिचमाद्यंद्रनीयापापुरोडाशसमानत्रश्रवणे।नथापि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

का०प्र० त्वाग्नेयमितिवचनाद्विशेषनियतैवस्यात् । नचाग्नीषोमीयप आग्नेयः यत्र हि निरपेक्षताग्निपदात्प्रतीयते तदा गृह्यते स आग्नेयः । न च सो
१३ मसम्बन्धेन्द्रस्याग्निपदस्य सामर्थ्यम् । सा यदैन्द्रं वा सामर्थ्यं भवति । समर्थ्यानांमप्यमद्वितीनिसाधितत्पनं हुताग्नीति । तेनाग्नीषोमीय
स्यानाग्नेयत्वाच्चतुर्द्धाकरणाभावइष्यते । यद्येवं उभौवाविशेषाविति मन्त्रं किमर्थं । आशंकानिवृत्त्यर्थं अपिच । प्राशित्रभागानामाग्ने
याद्दिति सत्रितं । आग्नेयासूत्रगांश्चेति । तत्सिद्धान्तार्थं एव तन्त्रमुभौ वा विशेषाविति । नक्तुतो वचनात् । हविर्मात्रस्य हि प्राशित्रं भवति । इ
हावियो वक्ष्यति । भागानां चतुर्द्धापुरोडाशस्य प्राशोर्येति पुरोडाशसंयोगः । यद्येवं किमर्थं सूत्रे आग्नेया इति । आग्नेया तमस
कं विरजेमतो वचनात् । अस्तु तर्हि इन्द्रेण । नाग्नेय्यविधिपरत्वाद्धविस्तस्य । तस्याः सर्वत्र प्राशित्रग्रहणं । आद्यभागस्तु पुरोडाशसं
योगात् सान्नाय्येन प्रवर्तते । यदि हि कृसिद्धान्ते पिन चतुर्द्धाकरणं सान्नाय्यस्य पुरोडाशत्वात् । तस्य च पुरोडाशसंयोगात् । यत्र नौध्रौय
ड्डेशिकाधर्माः ॥ सोनाय्यविकारे चपयौ चतुर्द्धाकरणाभावात् । अथ यथ पश्चात् संमर्शनमिति हि प्रत्यक्षाहि ततो हि संमर्शनस्य कालो यथा पुरो
संमर्शनात्परमउपनिषचनेने विभागस्य [illegible] शंकमानो यथा विभागं [illegible] प्राशित्रं दिति चतुर्द्धाकरणाभावे विमर्शनाशंकायां सं ह्म०
मर्शनाविधिसंस्तवइति ॥ ॥ अत्र यिनरइति यजमानो जपति । चतुर्द्धाकरणं पुरोडाशमालभ्य [illegible] विसर्गोपि हे [illegible] पितरइतियज १३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मानोजपेत्॥ ॥विसस्यामीमदंतेनिजपतीतिवर्त्तते। अयंचवैकल्पिकोपितस्याप्ययजमानस्यष्यतेन। बितत्वात्तान्नस्तुमनरनुपपन्नं
आलंभनपूर्वकत्वात्‌हिसर्गस्पातेनयथापूर्वैरश्वपुरिवमुत्तरेषीति। चतुर्द्धाकरणोवसमनयोःश्यव्रह्मित्तिः। तस्त्रपितृणांभाजनेनेषि
वाक्यशेषात्॥ ॥एकैकमाहरतीति॥ ॥भागीनेभागामितिसत्रयोषः। तद्वयकान्नोपहारतारूप्या। स्हरणार्थेहरणं। द्रव्यसंस्कारत्वाद्व॥
अन्वाहार्यपितयोर्वेवत्। न। परिस्करणार्थत्वात्। अद्रव्यसंस्कारत्वाद्वेति॥ ॥पावाय। पिथ्योरुपहूतेऽयोधेषडवत्तं। अवयत्राहोपहूतेघा
वापृथिवीइतित्स्वीधश्रारद्धानीतिदिश्यते। तत्रकेचित्भागद्वयंउपस्तरणाभिघारणेयेतेषडवत्तंपिष्यते। अमयाषडवत्ताभावा
त्। नमुतर्नोपपद्यते। नदात्रोपस्तरणाभिघारणेविहितेः। कथंतर्हिषडवत्तमुच्यते। यमस्तामितावयवार्थवृतितयाषडवत्तपद्वृग्नी
ध्रागतउपचरितउपलक्ष्यते। अत्रकर्णादिशब्दवत्॥ ॥मात्राभ्युपहूतापृथिवीइति॥ ॥तत्षडवत्तमग्नीन्माश्चाभ्युपहूतापृथिवीमन्ते
नमंत्रेण॥ अथद्वितीयमुपहूतोद्यौरितिअत्रमपिसत्रहृतानीयनिवद्धं। वाक्यभेदाद्देवतद्वयोपिलद्धे॥ ॥आशासानेमयीदृपिति
यजमानोजपति॥ भूयंसिहविष्करणउपहूतद्स्येवमाधाशीःप्रार्थनमाशासनं। एषावाआशीरितिवचनात्। अत्रमयीदृमितिपत्त
मानोजपति। अत्रयजमानग्रहणंशाखामकर्तुं। पुरुषयोगीमंत्रसंस्कारयोस्यागोसामर्थ्यादितिपरिभाषितत्वात्। एवंतर्हिपत्नीसं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

का० सू० याजेरुपाम। पियजमानोयथाज्ञपेदिति। तत्रहियस्मुपहवःक्रोविहास्यातः। उपहूतेयंयजमानाति। आशीर्वचनेनैककाक्यात्वानसाएवजपो
१४ मामुदितियजमानग्रहणं॥ ॥अपहूतांपाञ्चेनेयुक्ताः। उपहूता मिडास्याविजःप्राश्नंतीत्यर्थः॥ ॥यजमानश्च॥ ॥सावैबार्हस्पत्या। शि
त्रंमाणाश्च्यावद्दुक्तेपिप्रवचनेनेद्रव्यसंस्कारत्वात्॥ ॥पवित्रपोर्माञ्जयंतेपरेणावेदिं। सुमित्रियानइति। तृतीयार्थेसप्तमी। नत्वत्रस
प्तम्यर्थसंभवः। करणतात्रसंभवतिमार्जनंप्रति। सुपांहिस्थानेसुपःछंदसिभवंति। छंदोवत्सूत्राणीचेतिसमर्पते। तेनात्रसप्तमीतृती
यार्थे॥ लिंगाच्च। पवित्रपूतायइत्यूर्ध्वमिति। केचित्त्वत्रोदकेनमार्जनमिच्छंति। मंत्रलिंगात्सुमित्रियानआपइति। तत्पुनरविधायकत्वा
न्मंत्राणामनुपपन्नं। उदकानुपदेशाच्च। नचास्यहस्ताभ्यामभ्यर्थकरणतां। तिपथ्यापसुवपाते। नचपवित्राभ्यांमभ्यर्थानसंभवति॥ लिंगा
च्च। पवित्रेणपूताः पवित्रपूताइति। पदद्वयोदकमपिसाधनंस्यात्पवित्रपूताइतिसमासाध्याते। नचपवित्राभ्यांमत्स्यर्थानसंभवोनस्या
त्। असामर्थ्याच्च। यच्चप्रयत्नेपवित्रवतिमार्जयंतइतितत्रापिपवित्रवद्वहुत्कनिर्देशाद्धनष्यवसायएवस्यन्यथानेयमिति। मंत्रश्चसु
मित्रियानआपनुषधयःसंत्विमेववमंतःस्यात्मारिसमाप्ताञ्जाह्वकास्य। नचदुर्मित्रियाइति। अरेरन्तरेनविनियुक्तः। नचपराहिनापूर्वेन
स्यायोत्रसंभवत्यप्रकरणात्समधीनत्वात्तस्याः प्रकरणान्तरसमधीनेनुपन्नात्गाकसमुच्चयोभवतीयथाग्न्योनीरसौतिसमिद्देवेना॥ राम० १४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यजमानस्य प्राणापनौ पातमिति प्रस्तरेनेव करोति। अन्हतत्वम् पवित्रयाश्रौतेनप्रवाख्यं उच्यते च। नेन शाखा पवित्रमुद्दहसार्थ मिति तस्या
पि समस्य मार्जनमथ अभिरतत्व इति यन्नः क्रियते। अनेकयजमानके विपरिणामो मंत्रस्य। मार्जनं वेडाप वृत्तिमिति वाल्हभावेन भवति।
पवित्रयतियस्तु भवतिप्रतिपत्तेरेव। ।।तृणीं वा। पवित्रयो प्रस्तरेकं रणं।। ।।अत्रैवाज्यलेपा अश्नाति। तुल्यश्नातिर्वा हृत्वा वाथ। शित्रभ
हरणं।। ।।प्रागपस्यैव परिहरन्ति। अस्यैव ब्रह्मणो पूर्वेरणै वाहवनीयं भागं समर्पयतीत्यर्थः।। ।।यजमानभागं वा प्राशितेर्त। अग्नौ षित्वेयजमा
नभागं च परिहरन्ति।। ।।अन्वाहार्यमभिघार्योद्धृत्यास्यां तरांब्रह्म यजमानौ हन्वा वेषां निधायान्वलभन्ते प्रजापते भागइति। सर्वो र्यल्वानन्दाभे
नाभिघारणं। आलंभो यजमानस्य स्यान्मंत्रलिंगात् तद्दानेच तस्याधिकारादध्वर्योर्वा किरणत्वात्। करणमंत्रविषयाशीषां च यजमान
योगीत्वं स्यायात्। तत्कथं। आध्वर्यवः पद्दार्थः। मंत्रोपि लिंगेन यजमान आशंकोत। प्रधानभूतत्वप्रयत्नस्यार्थः गुणभूतौ मंत्रस्तेनाध्वर्यो
रालंभे धिकारोयुज्यते। न मंत्रेपि लिंगरणापा यजमाना भिधानमिमत्तदोषः। तथावलिंगं। यावैकांचयत्ने द्विजअश्वाशिषमाशासतेय
जमानस्यैव स इति। ऊर्गसि इत्यस्यान्तविषयन्वाहुत्वाहोर्वेपरिणामः। ऊर्जेमापिधेहीमन्त्रायिकेविद्दिष्टेति। नन्तुनर्विचारपितव्योन। दूषत
तेर र्विषयत्नेष्यते। तेनास्मद्देवो र्ज्जनरं मायस्यते। नतेष्वाविपरीतमरद्ध्यते। मापिधेहे विगणपत्ते विपरिणम्यते। अभिघारणानुग

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क०पू०
१५

वाहेरनुपकारकत्वात्प्रवर्त्तने। स्वाहिम्नेस्वोहनो भिघारयति। नवगोः स्वाहिम्नायप्रयोजनं। व्रतसेयजमानयोरकृत्स्नंनराहरणां गोर्नभवति।
वाससस्तुप्रवर्त्तनेऽविशेषाधारिणि॥ ॥ साहहिरणास्सहहिरणोनिवघ्नेहहिरण्मनिं। गोंनभीवेनसेमुक्तं। अयंचपरिक्रयार्थः। मतस्य
पकान्तोपहारनाहर्थ्यपिहनसमर्नंनरभत्सरोनभवति। चतुर्द्धीकरणोनुद्धसंस्कारायत्कान्तोपहारनाहर्थ्यावानेनरमेवत्सरणां॥ ॥
बहगुह्यासयन्तिहविष्म्रा उद्गुह्यासनमन्वाहार्यस्य। हविषश्चपुरोडाशस्याहेः॥ ॥४॥ ॥समस्योन्मुकेसमिधमाहायाहवनीयस्यास्या
मिहमिधमाधाय। अग्निमग्नीत्समन्धीति। समासश्चाहवनीयएवप्रतीयतेपक्षः नेपुनरनुसः स्पर्शायेतीति हि अयं नेनासामिदयाः सावनु
याजार्थं परिशेषिनानामाहायाहवनीयस्योल्कस्पामीमिवमाहि। येषद्रूपंवैननन। ननैकोनुयाजार्थस्तत्रतदभावेऽश्रातिथ्याहौनभवति।
सेमार्गश्चैषस्तुहोमाजिहरेणासर्वोर्थ्यमानितियमर्थकर्मसाधनभूताहवनीयसंस्कारोपजनकत्वेनानुयाजाभावेपियवर्तेतएव। नत्याच
सेमार्गस्यसमाह। युक्तोपहतऊर्ध्वमस८। छिन्नंयत्नस्यनहहाहति। अत्रकेचिन्मूर्वसमिद्दाहानमिच्छंतिननउल्मुकसमासः अनुनएननु।
एवंविभतौस्वनुप्रहन्तिर्हयपतोयात्प्रहत्नालनातेनुयाजाःसमिद्दाहीति। नदैनहनुपपच्चमिव। नत्वत्रसत्रभंगोकिंचित्कारणमस्ति। नह्या
वेवपयात्मवास्थितसन्नयात्रैवयुज्यते। यत्नुसमिद्दाहेमुक्तं। ततस्मायपूर्वकत्वात्। एकस्याहित्वहस्पतोपेनसमिधआहौपत्नहोहोति राम०
१५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ट्टष्ट्यं। समिद्दाहानं च प्रैषयोगं केचिदिच्छंति। तदुत्तरकालीनप्रैषविधानात्। न चाध्वर्योः समिद्दाधानं येन दृष्टार्थता स्यात्। तत्र आदानस्य
प्रैषार्थतेति। तच्चानुपपन्नं। अदृष्टार्थत्वप्रसंगात्। दृष्टस्त्वात्रार्थे आधानं। न तत्स्वता दृष्टार्थे नादृष्टपरिकल्पनं भवति। नन्वाधानम
ग्नीधो नाध्वर्योरिति कथं दृष्टार्थता स्यादुच्यते। अर्थादग्नीधः समर्पयिष्यते वं दृष्टार्थता संभवति। तस्मादाधानार्थमेव। एवं च सम
वृश्चत्येनुयाजसंस्कारं वे आधानाभावाद्दानमिति। उल्मुकसमासस्त्वानुयाजार्थे आहवनीयसंस्कारः। तथा चाश्वतावनुयाजानि
ह्रमुत्तरकालं पुनरसमासः। स्वावयवेनोपचयस्पर्शसंस्कारत्वाद्द्वमप्येष्याम। पिप्रक्वयन्ते। अप्रिमग्नीसंमृष्टी निवाकाग्रे परिणामश्रौ
हितार्थाभिधानात्॥ ॥ एषा तद्दतिहोतानुमंत्रयते॥ अनुमंत्रणं च समिधः स्यानात्ता८ होमानुमंत्रयनद्दानिवचनात्। मंत्रलिंगाच्च
तत स्रुवतरणाश्च घासेषु विषरिणामः। एते ते अग्ने समिधौ तान्या मिति॥ ॥ अजानन्निपजमानः सयदिमसेनन होतावै हेतमापि स्वयमे
व यजमानोनुमंत्रयोते। लिंगवचनात्॥ ॥ संमार्ष्टिपूर्ववद्दपरिक्रामं८ सत्रं सत्रं सस वा८ समिति। पूर्ववदग्निं संमार्ष्टि अपरिक्रम्यं८ सतस
त्रात्रिः त्रिः परिक्रमेति मामनत। ससवा८ समितिच विशेषः। मंत्रस्पत्चावमत्योविपरिणामः॥ ॥ब्रह्मानुज्ञानोवुपानै। त्रिभिद्व्रस्तौप
मत८ समानीयं। ब्रह्मानुज्ञातः स्पवाद्यंसामर्थ्याद्देवतत्वात्मे। त्वकंच। यतंतरतिसामिद्दामंत्रिनः प्रसौतीति। वाद्यं वा तदनुज्ञोत्तरकालम

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क०प्र० हविर्यथास्यादिति। अथ प्रषामैषसमनंतरं तदर्थप्रहविर्माभूत्। न्यायेन हि प्रैषसमनंतरं प्रैषार्थः प्राप्नोति तन्माभूदित्येतदर्थमुच्यते।
१६ यस्मादनुत्तानदिति। नयथ्याऽनुह्रानउत्तरेण। आहवनीयदेसंप्रतिनिदधातीति। त्रिभिरिति। त्रिभिरनुयाजैस्त्रित्वमप्यापनायोच्यते। अथवा चतुर्थ
स्यानुयाजाभावमप्यापनार्थं। यद्येवमनुयाजानेतस्य चतुर्थं जुहोतीतिया कृतनः स्वाहोमः प्राप्नोति नैतदेवं। अनुयाजांगत्वसौ। तदर्थ एव
निरूपचरितोनंतस्मादहोषः। यम्नतेसमानीयजुहूं॥ ॥अग्नेतिक्रम्याग्नायाहदेवान्यजेति॥ ॥अग्नेतिक्रम्याग्नावग्नावचनमनुवाका। निरा
सार्थं। याज्यापुरोनुवाक्यावंतोयजनतयदेसनेनप्राप्तत्वात्। अथ यस्यपुरोनुवाक्याकाश्चनुयाजाभवंतीति विशेषवचनात्। तन्निरासः। तस्मा
त्साध्वभिहितं। तमग्नेतिक्रम्याग्नायाहदेवान्यजेति॥ ॥यजयजेत्युत्तरौ। उत्तरौ द्वावनुयाजौ। प्रतियजयजेत्येवं वक्तव्यं। प्रयजेति। देवान्देवानीति
वासर्वत्रनियमशब्दात्। सर्वत्रदेवान्यजेत्येवंप्रयोगः। नुत एवनियमशब्दात्। देवान्यजेत्येवाध्वर्युराह देवं देवमितिसर्वेषु होतेति। अथ
यजयजेति उत्तरयोरभिधीयते नतत्रैवकारोनसमर्थितः स्यात्। देवान्यजेत्येवाध्वर्युराहेति। किं च॥ ॥विशाति र्दर्शनाञ्च। विशतौ हि दर्शनं भव
ति। अग्नेतिक्रम्याग्नायाहदेवान्यजेतिसोमवर्हिषो ह्यनुयाजौयजनीति। तेन नियमशब्दाद्देवान्देवानिति वा सर्वत्र। यजयजेत्युत्तरयो
रिति नुशाख्नानयात्। एवं च सति वहत्यामघासाहैयत्रयजयजेति पुनर्वचनं तत्र नियम एवेष्यत इति संप्रदायः॥ ॥प्रतीचो जुहोति॥ प्र राम०
१६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्यंवोनुयाजास्तद्धानमितिवचनात्॥ ॥उपसस्मुच॥अधिकारमुपजीव्याह।उपसस्मुचश्चत्स्यंवोहोमाः।नुसर्वांहिशास्त्रमत्रापि।
प्रतीचोजुहोती।निवचनात्कर्तुरपिप्रसंगउपसरणोप्राप्तेअनियमेवानियमार्थमाह॥ ॥अथवाग्नुपर्युः समानीयप्राचीं।चतुर्थ
होमंप्रतिस्रुचमन्तंसमानीयप्राचीमाहुतिंजुहोति।तच्चयजनिष्ठानादेस्मायजनीनांहिस्थानेपरिभाषितो।तिष्ठन्नुहुदङ्प्राङिति।न
प्याचोक्तं।परिधानपरेणासंचरोहोष्यतइति।ननुचहोममपात्राभिः संवंधात्सर्वत्रैवप्राप्नोति।नाश्रावणाभिसंवंधात्।यत्राश्रावयिष्यं
स्यस्तेनातिक्रामतिदक्षिणेनाश्राव्येति।नत्वाश्रावणातिक्रमणाविशेषइदंवचनं।अनाश्रावणहोमेत्वनियमइतिकुष्यते।एतन्मूलमि
वैतन्मत्रंवचनोनन्नाभावात्तस्मादाश्रावणसंवंधेष्वेवातिक्रमणंनेतरत्रेति।एतरद्धोमस्तत्रदेवव्यवस्थितेनकर्तव्यः।तद्धोमस्यतरत्न
उपचारोयत्रइति।चतुर्थग्रहणंधारानुयाजानांगत्वमतायनार्थं।इतरथाह्यनुयाजत्रयव्यतिरेकेणाप्यदपूर्वेत्याहुतकंहोमान्तरमाशं
कोत।अतश्चानुयाजप्रत्नौप्रवृत्तिरस्यानदृष्टार्थभावइति।एवंचसत्यनुयाजानेस्वरुंजुहोतीतिसांगानुयाजकर्माभिनिर्वृत्तमुत्तरकाले
स्वरुहोमःसिद्धोभवति।अथवादेवानामेकदेवतात्वमत्रापियथास्यादितिचतुर्थग्रहणं।मंत्राभावेपिचात्रस्वाहाकारोस्त्येवेतिवक्ष्याम
उपरिष्टात्॥ ॥अभिवरंनेनुयाजानुमंत्रणमग्रस्यमुंजहिद्भाङ्कस्यमुंजद्युलुष्यमुंजहीति॥ ॥अभिवरन्ननुयाजानुमंत्रणंकनीतिप्र

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कं०पू०
१७

त्राम्पमुजहोति। एवमादिभिः प्रतिमंत्रं वाक्यभेदात्। न चाध्वर्युः पुनुषयोगाभावात्तत्पाख्यानाच्च एवं प्रह्व्यैसमं विभजेत्।। एवमनुमंत्र
णानां विकारेनुयाजः॥ प्रह्वद्वीसमो विभागः कर्त्तव्यः। समस्याद्रष्ट्रतिन्वादिति मायान्। अनुयाजयाज्यायो वपुनषापर्षरूपस्याप्यनुमंत्रणस्य प्र
वृत्तेरिषैवेत्यभिप्रायः॥ ॥स्वस्थानां तेन वोपापि वात्। नवासमो द्विभागः कर्त्तव्यः॥ किं तर्हि विकृतौ पठ्यमानानामनुयाजमंत्राणां यस्य
स्थानं तद्रूपेण धर्मसंबंधः कर्त्तव्यः। ततश्च द्वितीयादीनां नाराशंसानुसंचरणमितरेषां स्विष्टकृदनुमंत्रणमिति। कुतएतत्। उपायिन्वात्।
यथ्यमेवाभिनिर्हृत्ते द्वितीयो वा। निर्हृत्ते तमेवमप्रत्यपेक्षानयथ्यमंतृतीयं वा। एवं द्वितीये भिनी कृत्ते तृतीये विषयायेहेति। ततश्च स्वस्थानां पयो
रेवापमभ्यासः इति। यद्यपि च पूरणीं त्वस्याभ्यासोमाप्यः। तथापि पाठक्रमात् द्वितीयस्याभ्यास इष्यते।। प्रयाजेषु चतुर्थो न एव पाठ इति। तेन पु
नः स्तत्र पंचमस्यैवाभ्यासः॥ प्रयोजनं। प्राकृताराशंसाद्भ्यासाद्विना द्येसाभ्यासो द्वितीयस्यावर्त्तते॥ एवं तृतीयेपि द्रष्टव्यं। आह च। अनुमंत्रे
नुयासंख्यासाभ्यासेनैवपूर्यते। इष्टत्तेनानुयाजानामभ्यासो विकृता विनि। मत्रोमाभ्यास इष्यतेतनस्याभ्याठोयहोतरा। सेनित्वंतरपाठेहि ना
न्यास्याभ्यास इष्यते। देवीद्वारोयदि होषययमाभ्यास इष्यते॥ नेष्टन्नेनासस्वरूपेरानस्पनसुपपद्यते॥ ॥किंच॥ अत्र्तेनेहि द्वितीये चतद्रूपे
हो च युज्यते। स्वस्थानां पेन वोपापादिति सत्रमुदाहृतं॥ ॥४॥ ॥प्रयाजेषु नुपारस्यन्यायेनाभिन्नवाक्यता। अतः पंचमएवासौपीनः पुमे

राम
१७

नमाध्यते॥ ॥४॥ ॥अत्रोच्यते। एवंप्रवृत्तेसमर्थंविभजेत्। स्वस्थानांतेष्ववोपायित्वादिति। अनेनानुमंत्रणविषयोनिर्दिष्टः। ततः। नच
पुरुषार्थरूपस्यानुमंत्रणस्यविकारः। अनपेक्षित्वात्प्रहाणिरस्ति। नचखादिरंवीर्यकामस्ययूपंकुर्यादितिवत्प्रहाणिरिष्यते। तत्राहि खादिरः
क्रत्वपेक्षैवैवप्रवृत्तः। इहत्वनुमंत्रणानिर्बंधनोपिवारोनेत्रानुमंत्रणंक्रत्वपेक्षयाप्युच्यते। अनर्थत्वात्। तेनन्यायोयदर्शनार्थमिद
मुक्तं। धर्मोतरविवक्षयावा। सचस्थानादिः। पठ्यमानस्यमानमत्रापनायेमुक्तमेव॥ ॥एवंजुहूपभृतौव्यूहत्यग्नीषोमयोरिति जुहूंमा
चींद्दृसिरोनेनानेनाग्नीषोमीयेनमितीनरेणोनरानीचामनीचीं। एवमत्यथ्वर्युविषयमवाच्ये। याप्रस्वादैवातेनयजमानस्यैतव्यूहत्यप्या
स्यादिसिवमर्थमुच्यतेजुहूपभृद्व्यूहणंनकार्यं। जुहूंमाचींद्दृसिरोनेत्याभिहितत्वात्। इतरेणोतरामितिचोक्तत्वात्। अनतस्तदिकारणंव्यू
हनव्यूहस्यार्थमितिकेचित्। तदसत्। नहितदिकारणत्वंअपीडिंतांचोदकेनव्यूहनंप्राप्तमेवतत्रैयनुंशक्यं। यतिषेधस्याप्राप्त्याभावादिति। क
स्तर्हिजुहूपभृद्व्यूहणस्यसमाधिः। उच्यते। जुहूपभृतौव्यूहतीमुक्तोविशेषार्थेपुनर्वचनं। जुहूंमाचींद्दृसिरोनेति। इतरेणोतरांमतीचीमिति
वा। अपिचोपभृत्संज्ञात्वनमुत्तरत्रनास्येवातेनजुहूपभृतौव्यूहतीतिपूर्वमभिहितं। इतरथाहिनोपभृच्छब्दनेवक्तुं। तस्मादपुनरुक्तेति।
अग्नीषोमयोरित्यनेनमंत्रेणाद्दृसिरोनहत्येनजुहूंमाचींव्यूहतीति। अग्नीषोमीयेनमितीनरेणासव्येनइनस मुपभृतंनीचामनीचीं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

का०पू० सूहृति। अत्र प्रतीचीमिति प्रमुखामुपभृतं प्रत्यामतीचीमेव केचित्प्रेरयंति। तदेतं नोपपद्यते। यत्कारणं प्रतीचीमित्येकः शाखिः सप
१८ द्वितीया प्रेरणेन संबध्यते न कचावेति। तत्र प्रेरणाभिसंबंधो युज्यते। यतउपभृतं प्रतीची ८ सत्येने से व मुत्क्का ह। अपाचे तमयो हमि यो
स्माश्वरातीयतीति। अथ कस्मात्प्रतीचीमित्यस्य प्रेरणसंबंधः। एकत्वं बंध्यते नेष्यते। अस्तिकिल शाखिनो वचने। नानाविषूचीनौ व्यू
हतीति। नैतदेवं वचनमस्ति। नास्तीति संदिग्धं। अथाप्यस्ति तथापि माक्षेदितिनयाहाथयीरावनस्यापि वचनस्यामस्त्वमविषूचीनौ व्यूहतीव्यु
ष्वास्तौ। कथं समवाये। नानात्वाभिसमवायिनौ व्यूहतीत्यर्थः। तेन प्राचीं प्रतीचीमित्येतद्वाक्यंभवति तत्र प्राचामेव प्रतीचीप्रेर्यत इति
॥ ॥ यथादेवतमप्यन॥ ॥ प्रयत्न पर्यायमारंभः॥ विभक्तौ सत्रारंभसामर्थ्यात्। यथार्थमूहः स्त्रोरितेतेइतितेन प्रयत्न नाचे वाक्तो इति त्राव
रणाद्यर्थे वचनं। ननु वैवं सति इड्डौ स्मोरितिवृद्ध न समवाय्यो। समाम्नायत्रदर्शना यन्नान्दृष्टो ब्रः तत्पुनर्वचनं। पराहिनापूर्वोत्तद्भ्मनेनदंद्र
ग्मोरुक्तिति। मिमस्यापि प्राप्तिर्माभूदिति नियमार्थं। उपांशुयाजपुरोडाशाग्नीषोमयोरुक्तं मंत्रेणोच्चारणं। गुणाभेदाद्बाधात्॥ ॥ अध्वर्यु
र्वीनक्षयन्त यं यजमानो यात्रस्येनमिति पूर्वं यमयं यजमानो दुष्यस्त्रेतं द्वेषीत्युत्तरे॥ ॥ अध्वर्युर्बलकर्त्तैोच्यूहति। तुल्यशास्त्रत्वात्। यद्वित्
यं यजमानो यद्युत्वध्वर्युरिति। तदा मंत्रे विशेषमाह॥ अनंतु यत्वं यं यजमानो वाजस्यैनमित्रि पूर्वं यमयं यजमानो दुष्यस्त्रेतं द्वेषीत्यु राम०
१८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नरइति। यजमानपदस्यात्रसमवायरूनेकेयजमानकेसविशेषणस्यविपरिणामः॥ ऊहनस्यचेष्टदेवतासंकीर्त्तनार्थत्वयानतयोम
नस्कन्नेस्कारद्वारेणचांतापछिन्नोपिप्रयोगेभ्यचेडांतानिष्यासंनिषतइतिनत्रापिहिदेवतासंकीर्त्तनमिष्यतेइष्टत्वाद्देवतायाः॥ऊनय
योजनकल्लास्कचां।नप्याचसत्वयस्थानंव्यूहनपरिध्यंजनेनत्रैवेकइति॥ ॥५॥ ॥अभ्युक्तजुह्वापरिधीनन्नक्तिपयापूर्ववसुम्यइतिपति
मंत्रं॥ अभ्युक्तणांजुह्वास्पानकार्याभिसंबंधात् जुह्वेतिजौहवेनेमर्थः।यथापूर्वमितिस्मायाःइत्यवाप्रदक्षिणोपचारोइकंस्थानासंपमाइ
।दक्षिणस्यप्रष्यमंमाभूदिति। अत्ककतयेतिचेतूनां।नस्यस्मार्त्तलाहेतत्तुवाचनिकमिति। वसुम्यइसनेनमंत्रेणप्रतिमंत्रं। अत्रतरुदेम्पस्तवेति
चनुर्थ्यंत।निर्देशात्प्रयोगपामिति केचित्॥ तनप्रवत्तदेनेउदकोपस्पर्शनमिति।तत्पुकं।परार्थत्वादुद्रपदस्यनात्रतद्रूपस्पदेषतानां।हविर्भागवा
देवतास्यास्मत्वमाग्वा।नचात्रतद्वोहविर्भजते।नचसकृत्वं।परिधिपरत्वान्मंत्रस्यरुद्रेण्यस्तवांश्रन।त्वमेइतिस्यमानपरिध्याभिधानमतस्तत्प्र
शंसार्थवस्वाद्युचारणंएवंप्रशासमित्मंजनेनयग्निकयमाणंवसुभ्योरुद्रेभ्यआदित्येभ्यस्वक्रियतइति।तस्माद्रौद्रत्वाभावान्नोदकोपस्पर्शनमत्रे
ति॥ ॥अथयमंपरिधिंगृहीत्वा आश्राहेषितादैव्याहोषितादैव्याहोतारोभद्रवाच्यायप्रेषितोमानुषःसूक्तवाकायसूक्ताब्रूहीतिप्रथमगृह
णामनिपमप्रसुहासार्थे।अस्यथाहियःकश्चिदुद्देशेन।पाठ्ठाधिगृहणांवपरिधिसंस्कारार्थो।गृहणंक्रियाकर्मभावनिर्देशात्पाठाच्चपभिप

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क०पू० घाश्श्रावयतीति। तथा। परिधिभ्यो होतृ श्राश्रावयतीति श्राश्रावणस्य तार्त्वम्यं दर्शयति। तथा। सश्राश्राव्याहेषिता दैव्या होतार इति यनसा
१९ हा दैव्या वायते होतारो यस्परिधय इति परिध्यर्थं तो मंत्रस्य दर्शयति। सक्त वाक प्रैषयाक्रियोपयह रणार्थं वा। तथा गमे विधानात्। लिंगाच्च।
इषिता दैव्या होतार इति दैव्या वायते होतारोपसपरिधयो दैवा होतारः सूक्तवाकाय यसौ मिमेकवाक्यतासामर्थ्यात्तादर्थ्यमवगम्यते। अम
थाख्येकवाक्यतासमधिगता। तौ मित्रवाक्यता अप्याप्यापते तेनैतदुक्तं भवति। एते परिधयः प्रेषिता इह होतीमं मनुष्यो होता मेध्यानरत्ति ग्रहण
क्रियाकर्मभावः प्रैषार्थत्वेष्य विरुद्धः। प्रयोजनं प्रैषानावेपरिध्यमानं भोपय्यारर्विहोमेषु॥ ॥पशौ प्रैषोति। अहीनस्य स्थाने पशौ प्रैषो
निवत्स्यं। तत्र मैत्रावरुणस्य प्रैषाम्नानं॥ ॥संज्ञानायाभिनिमरुत्तराणां। कर्त्तव्यामिनिसूत्रशेषः॥ ॥विधृतीस्थाने हत्वान श्नेन मनुवय
इति। विधृत्योस्थानमाहवनीयः। सर्वहविषां नदधिकरणाबाह्न श्नेन प्रसारेर्ध्वमनुवपइत्यनेन मंत्रेण। कृष्णं॥ ॥अग्रेनु ह्रमुपम जिमध्यं म
त्यमितरस्यां॥ ॥ध्रुवायां प्रस्तरसंस्कारश्राय्यं। तथा चोपमहतास्यभावे विप्रस्तरो ग्रस्तरएवेति॥ ॥मरुतामिति नीचैर्हत्वान्वरणमाहायपानु
प्रहरति। मरुतामिमनेन मंत्रेण प्रस्तरं नीचैर्गमपि त्वानानन्त्वरणमाहायश्चानुप्रहरति॥ ॥हस्तेनाचरति॥ आचरणमुपसमूहनं तच्चसा
मर्थ्यांत्काषाहिता प्राग्रेवचनसामर्थ्याद्धस्तेनैवोच्यते। तमंयुक्तिमिरेव्योयुपरेनकाषैरीति॥ हस्ताचरणाधिकारमुपजीवं नाह॥ ॥यत्न राम० १९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

माभागंचयो। षित्वे। प्रोषितेयजमानेनन्दमांचहर्त्तिनैवाचरति। नच्छस्वावसरएव। गुरुणापत्न्याहुचनस्य॥ ॥क्षत्रियवैश्ययोरग्निरत्यं।
क्षत्रियवैश्ययोः पुनर्नित्यमेवहस्तेनभागोहोतव्यः। अहंत्वदस्मीत्यादिनेनमंत्रेण। सक्तवाकांते। इत्यस्यकरणमाहृत्यानुप्रहरतीत्यनेनसं
बंधः॥ ॥एवंव्याख्यानंतिसक्तवाकेनप्रस्तरंप्रहरतीति। तत्रैतत्संदिह्यते। किंसक्तवाकप्रस्तरप्रहरणयोरंगांगीलक्षणः संयोगः उतका
लार्थइति। किंतावत्प्राप्तंभाति। अंगांगीलक्षणइति। कुतएतत्। सक्तवाकेनेतिकरणविभक्तिनिर्देशात्॥ प्रस्तरमितिचकर्मविभक्त्या। सक्त
वाकएवपाठ्यः प्रस्तरस्याप्रहृतिरितिचापतेति। तथायंयागः प्रस्तरद्रव्यकः अग्न्यादिदेवताकश्च। अग्न्यादयोह्यत्रसक्तवाकेसंकीर्त्यंते। यं
त्रस्यचक्रियासाधनप्रकाशकत्वमुचितं। तेनात्रप्रस्तरद्रव्यस्याग्न्यादयोदेवताइतिगम्यते। सएषनरंचैतदभिधीयते। अग्निरिदंहविरजुष
तावीवृधतेतिइदमित्यस्मिंसंनिहितंप्रस्तरद्रव्यंनिर्दिशति। अपिचफलसंकीर्त्तनंभवति। आयुराशास्तइत्येवमादि। तेनप्रस्तरद्रव्यकः सक्तवा
कंमंत्रकमग्न्यादिदेवताकश्चायुरादिफलकोहोमइति। नदेवंतदपरेनेच्छंति। उभयोः परार्थत्वात्प्रस्तरस्याहिस्रुग्धारणार्थतान्नाना। प्रस्तरेणु
हूमानादृष्टार्थतेति। सक्तवाकस्यचयद्देवतासंकीर्त्तनेदृष्टोर्थइतिनादृष्ट्यर्थावसानेयुक्तं। अतोनिर्हितार्थयोर्यः संयोगः सकालार्थएवभव
तीत्ययमप्रक्षेपसामिधेन्यनुवचनेपरिति। नदृष्टेप्रक्षेपमाणः प्रस्तरः सक्तवाकेनैवप्रहृतोभवतीतिवचनंसक्तवाकेनप्रस्तरंप्रह

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

का० प्र०
२०

रत्नीति। सकृद्वाक्यवयाम्नामप्रस्तरस्याकृतीरिति चैवमेवद्रष्टव्यं। यच्चाग्न्यादिसंकीर्तनं तत्प्रधानयागोपदेवताभिधानपरं। कर्मनिर्देशमुन
रक्तामम पिच्छिन्नताप्रतप्रत्याद्देवतास्मरणोद्देशार्थमेव भवति। अतो न प्रस्तरदेवतात्वेनाग्न्यादिसंकीर्तनसिद्धिः। न हि प्रस्तरस्य वाग्न्यादीना
मसंबंधो हानः॥ येन प्रस्तरदेवतासंकीर्तनं भवेदिति। यच्चाग्निरिदं हविरजुषतेत्यादि तत्र हि तत्प्रस्तराभिनिर्देशकमिति न तदपि प्रस्तरस्य प्रतिपाद्य
स्य हविःस्वानुपपत्तेः सामर्थ्यादिनिर्देशाभावात्सूक्तवाकस्य हविर्विषयमेवायच्चायुरादिफलसंकीर्तनं तदपि सक्तिमात्रं। अवाप्युरादिफलं तत्प्रस्त
रप्रहरणस्य वाक्यादवगतं। न च मंत्रैः संकीर्तनमात्रादेव निर्वृत्तिप्रधानसंबंधस्य फलवत्ता शक्याभ्युपगंतुं। न च फलवत्फलवतो गंभवति
वचनमंतरेण। तस्मात्सांगोपाल्लक्षणः संयोग इति। प्रयोजनं प्रहरणाभावे प्राप्ति प्राप्ते सूक्तवाकः प्रसज्येत यद्वा॥ ॥ अग्नीदाहानुप्रहरेति॥
अग्नित्सूचनेन कर्मत्वापेक्षायां बुद्धेः प्रैषवाग्नीत्प्रयुक्तस्य पदवाक्विरोधादित्यस्य। तेन प्रहरणप्रयासादिषु विपरिणामार्थमिति केचिदाह। त
त्कथं वचनात्। वचने हि तत्र भवति॥ अथाग्नीदाहामनुप्रहरेति ताउभावेवानुप्रहरतेति। नेदं तदसत्। न हि वरणप्रयासे ध्वनुप्रहरे सर्वपवि
परिणामो न युज्यते प्रकृतौ प्रहरणक्रियाकर्तुरेकस्यैवेषणात्। विकृतौ द्वयोः कर्त्रोः शिष्टिनिभेदेन प्रैषद्वाने प्रयोगवचनीमा बाधीति तस्मा
धुक्तरूपग्रहः। न चैतत्कृत्य अग्नीदाहानुप्रहरेति विधानं प्रत्नितिः प्राप्तत्वात्। अतोऽपथानुप्रासस्यानुवादोऽयं अतः सकृत्सनुकरणमेतदित्य राम०
२०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

थवाध्वर्यवः प्रैषार्थकर्तृत्वेसति पःकाश्चिद्दधेषराणांस्तोत्राणाध्वर्युप्रत्यासत्तेरप्योध्वर्याप्स्यादिन्मेवमर्थमग्नीद्भृहराणांमाषकः प्रामरणवाग्नी
दृत्राधिधीपते। अत्रापिसएववयथापस्यादिति। यथाहंमग्नीद्धृत्वरुपदेहोति। यथाचातःयत्समवद्दमग्नीधेति। एवंचसमग्नेनैवमाषेनमो
ते षोमेप्रतिप्रस्थातुः प्रैषेधिकारः। अपिचाह उभौतान्येषशणोमग्नस्पतद्धिशोषावसीयतेनेनसवनत्तनाग्नीक्रमग्नीद्भृहराणामन्त्रस्तु॥ ॥प्रा
स्यन्दरांचस्तु चाइत्यानमालभते॥ प्रस्तरसंबंधिनृत्रामाहवनीयेप्रास्यंतेनुच्याइत्यानमानमालभते। सवायेनत्रामप्रहरणोस्यतिभवति। ने
नोऽप्यामानेनानुमप्रहरणाकीर्तिलिंगात्। करिष्यामाराणाम्प्रयोजनात्मसंस्कारइत्यपरे। नप्याचसर्वत्रप्रहरति॥ ॥संवहस्वागानग्नीद्दंगं
वयम्भ्रोषहृगाद्दैव्याहोनृम्यः स्वस्तिर्मनुषेभ्यः शंयोर्ब्रूहीत्येतेषाटं संवहस्वभागंघ्रोषइत्यग्नीछेषमिमरोच्यमासंभूतः॥ ॥संवहस्वेत्ये
वमाहीनांसंवहस्वागोघ्रौषडित्यग्नीद्धाह। शेषंचाध्वर्युर्व्यमोसेन। तस्पचास्पशंयोर्वाकाचेखान्तहभावेनिहन्तिः। शंयोर्वाकिंस्त्रार्थकर्म
त्वाचावदुक्केनिवर्तते॥ ॥परिधीननुप्रहरतियंपरिधिमितिनिप्रयमप्रमितरोचयुपागवहृतैः। प्रियमिति। यतिपात्रेस्वाहिनार्थत्वान्तत्प्रा
वदुः क्रांत्मापाछिन्नयोरपिप्रहरतिः। प्रहरणामंत्रयोश्चाग्निमिधायकत्वादेवमपपेविपरिणामः॥ ॥स्कचौमग्नहूतिमटं स्रवभागाइति
सर्टः स्त्रवांजुहोति। प्रप्रहरणोमंत्रःस्यात्। ससंप्रगह्णूतिसर्टः स्रवभागास्थेतिवचनात्। होमेषा स्वाहाकारएवषट्कारयोस्तत्पर्यत्वात्। नयोग्र

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क०पू०
२१

तत्राभावात्॥ लिंगाच्च॥ एतद्यथावषट्कुर्वन्‌हुतमेवमस्यैतत्‌भवतीति॥ यत्पुनर्वचनं तद्धोमो फलत्रयार्थं प्रतिपत्त्यर्थं कर्मचैतत्। तत
स्त्रांतायच्छिन्नेपिप्रवर्तते। अविशेषितत्वाच्च संस्रवाणामात्मसाधनयागशेषभूतता। अत्रस्रसर्वत्र महाग्नेः। विश्वेदेवा अत्र देवता॥ इमं
वाचमभिविश्वेगृणंतः इति मंत्रलिंगात्॥ वाक्यशेषाच्च॥ सर्वेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यः संप्रगृह्णातीति। एवं च सति हविर्होमेषु विश्वेभ्यो देवेभ्यः
स्वाहेति होमः। अथ यजुर्हुतोपभृतं च संप्रगृह्णातीति हुतोपभृद्ग्रहणविधानसामर्थ्यादुभाभ्यामपि होमः॥ ॥घृताचीइतिधुरिनिरस्य
त्यनासिचेत्यग्रहणां घृताचीमनेनमंत्रेणाधुरि स्रुचौ निदधाति। चरितार्थत्वाद्द्रव्यसंस्कारेण त्रांतायच्छिन्नेनपि प्रवर्तन्ते॥ अयं धुर्यशब्द
के अग्निमल्लो यजमानविषयोवर्तते। धुर्याविवधुर्येपि याधुर्याविनद्धहाविनसः प्रयोगता इति। एवं दंपती अपि यतस्ते इति एवं च सति पि
त्यत्नेधुर्यपाहीतिविपरिणामः॥ यत्नमभावात्॥ संग्रहेयेतु नेच्छतेधुर्यशब्दस्यानडुहिविषयत्वात्॥ पद्म्यपि च नावश्रत नस्यएवात्यापिन
नसोनडुसंबंधोस्तीति॥ तत्रोपनीधीयमाना स्योस्त्रुसोतद्धिंसामाभूदिति धुर्यैपामिति निष्कृष्याभिधानेयुक्तरूपं॥ ॥स्योपास्मावेदा पाश्रा
वेद्वुहरणीस्येसाद्यति॥ ॥यज्ञनमग्नेइतिवेदिमालभते। सचायं वेदिसंस्कारः समिष्टयजुःसाधनभूतद्रव्यप्रयुक्तः। ततश्चागृहे भावेभाव
इति॥ ॥वेदर्देहोतास्तकम्त्रुवमध्वर्युरात्मसात्नीमग्निद्गृहायपत्नीसंयाजेभ्यो गार्हपत्यं गच्छंति। तेवैयत्नीः संयाजयिष्यंतः प्रतियत्यंती राम०
२१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तिप्रक्रमनुहूंवक्लवंचाष्ठुपुराहत्नेवेहं होतासंक्विनापत्नीम्गनीहिनिस्यामनंति। प्रतिपरायंनीतिवचनात् गार्हपत्योगम्यते। विन्हत्सनु
यह्यत्निहृर्यतांच्च। गृहपते रेवगार्हपत्येज्ञाघम्यापत्नीः संयाजयंतीति। स्रुक्लनुञ्चग्रहणांचउपभ्रत्सुहासार्थेः। उपभरणार्थेमहितन्या
निरिति॥ ॥अध्वर्युः पूर्वेहृस्तिरोनगार्हपत्यमेम पूर्वेणापरेणांतरेणापत्नीमेकेषां। पूर्वेणाहवनीयमपरेणावागार्हपत्यंतत्रापेके
षामंतरेणवाखतेवापत्नीमिति॥ ॥उपविश्यप्रहृस्तिरोंजान्वाच्य। सोमाहृीमजंति। अधिकारमुपजीवंनाह॥ ॥एवं सर्वत्रोपविष्टहो
मेष्टूपविश्यप्रहृस्तिरोंजान्वाच्यायजमित्वा। निषत्ति। क्रियायामाम्नायांउपविश्यपेमुच्यते। नान्वंचनमंवभ्रमौपात्तं। समाचारात् लिंगाच्च॥ न
तोहेवायहोपवीतिनोभूत्वाहृस्तिरोंजान्वाचोवासीहृंसीति॥ ॥उपांशु प्रबरंति। पत्नीसंयाजैरिति। अधिकारमुपजीवंनाह॥ ॥चरण
शब्देसर्वे। यत्रवरणशब्दस्तत्रसर्वमुपांशुभवति। यथापिन्दयतेउपांशुचरंतीति॥ ॥देवतामत्र॥ वरणाशब्दात्मत्रोपांशुत्वप्रवरो
देवतामात्रमुपांशु॥ ॥यजंतिसोमंत्वष्टारंदेवानांपत्नीरग्निंगृहपतिमिति॥ एकाग्नेनासेनसोमाहृीमजंति। चतस्रो देवतायजतिमत्र
म्याहुतावाआस्यहविषोभवंतीति॥ ॥तृतीयेंतहृनेपुरस्तात्॥ तृतीयेपत्नीसंयाजेपुरस्तात्करणांतहृनि। सपत्नदेवानांपत्नीर्यजति
नपुरस्तात्तिरःकरोतीति हिश्रुतेः॥ ॥पत्न्यन्वारभते अध्वर्युः। अधिकारात्तृतीयएवपत्नीसंयाजेन्वारंभः। अध्वर्युर्ग्रहणाच्चनद्व्यारंभः। सव

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कौ०पू०
२२

यमध्वर्युसंस्कारः। द्वितीयानिर्देशात्। ततश्च प्रयुत्यभावे पयः काश्चित्करोतीति॥ ॥शंयोर्यतेभवतीडान्तं वा। यदेतत्पत्नीसंयाजान्तं कर्म तच्छंयं
तमिडान्तं वा भवति। नवात्र विकल्पः शंयुरिडा वा न भवति। किं तर्हि इडा पदस्यैव॥ शंयोर्वीक विकल्पः अनुक्रमण तु यत्तदृश्यामनंति। नहिडां
तं भवतीति मन्त्रपठनोयस्तरस्यैव स्तं क्रियते सयदृश्यतरस्य। तथैकुर्यादित्वस्पे केन रूपशब्दैवमादृयावत् शंयोब्रूहीति॥ ॥शंयोर्यते
वेदंतरणमादायानक्ति प्रस्तरवत्कर्चिस्वेदस्थां च। शंयोर्यते कर्मणि वेदंतरणं गृहीत्वा प्रस्तरवहनक्ति। अग्रे जुहूं मध्ये स्रुवं बुध्ने स्थाल्यां
त्यं तु वपश्चप्रनेन मंत्रेण अनक्ति प्रस्तरवद्धितिवस्तुपदेशात्॥ ॥अग्नीद्राहानुप्रहरेति मनं व्याख्याने॥ ॥मास्परिद्रणादिपूर्ववत्। प्रास्पर
णान्तादिपूर्ववत्कर्म भवति॥ ॥शंयोर्यतेस्रुक्स्रुवं घृत्वा स्वगेरद्धायविनि॥ ॥शंयोर्वीकाने स्रुकस्रुवं प्रगृह्यास्वगेरद्धायविति जुहो
ति अधिकरणाद्यपि पत्नीसंयाजस्तेषु सर्वेकर्मस्वैतत्॥ पत्नीसंयाजशेषत्वाच्च तदभावे निवृत्तिः न च पश्चाभवति। प्रतीयाद्यस्याभावात्। पत्नीसं
याजानो चार्थकर्मत्वाद्यावदुक्तेन निवृत्तिः॥ ॥सर्वेनाहस्त्पृष्टिणाग्नौ जुहोमिष्यन्न पठतिसरस्वत्याः शतिवा सत्त्वावर्तनाविधान शास्त्राभावादती
न्तिः क्रमणाय स्थापनायै। नत्त्वघादि पूर्वहस्मिरोन गृह्यस्यप्रविष्टः नदैव भवति। नेन रत्ना तत्त्वा। पिकेचिसवेनाह्नस्परडां करोतीति सत्रेसं
बंधयंति होमार्थत्वान्मवेशानस्य। तदयुक्तं। अव्यवहितसंबंधे हि तर्दपत्नीः। नचहोमायैव प्रवेशाना विशेषानवगतेः। अतःसोमयत्नीसं

राम०
२२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

याज्ञर्पानिर्हमुत्तरकाल्लमतीत्मानिष्क्रमसांतनसख्येनाहन्यदः। स्त्रियास्मोनुहोनी।येवमभिसंबंधः। नद्येनदर्पकर्मानतन्मत्रपावदुक्तोतपाष्ठं
नाहौनिवृत्तिः॥ ॥उल्लूखलेमुसलइतिपिष्लेपान्नुहोनीति। अधिकाराद्दृष्टिणाम्नावेव। पिष्लेपनसाधनत्वान्तच्छेनाहुसभिधानं।
अयत्वा। पिषसंबंधिनोल्लेपास्तेराहुन्निरिति। एवंवसनियतिपन्निरेषा। ननष्क्रडांतेपिकर्मणिप्रवर्त्तते। यत्तकैश्चिद्दृभिधीयते। आमा
हुन्निरेषेनिलदृपिपिषल्लेपग्रहणाहवसश्चोयत्तिपाद्यपानेपिहिद्धखेनुहोनित्तिसंषाहृनाखत्रेदेवनपाभविनप्यांदेवतोदृश्येनाहेपरिलक्षं
स्पाद्रवस्पद्रव्यग्रहे येन्नुहोनिशाष्ट्रोवर्त्तते। नचात्रदेवतागम्पते। नह्यितेनमनुष्यांवामंत्रोपिवानिर्दृषदेवतालिंगादा। उल्लूखलादीनां
वात्रोपादानमाम्नेषविशेषणत्वेन। नदेवतात्वेन। यदुल्लूखलादिष्वाष्लिषंततन्नुहोतीतिसंबंधोनतेप्पइति। आमानामपिचात्रसमपना
माप्यते। नतन्नत्रेषामपिनदेवतात्वं। एवंवानवगतदेवताकोहोमइत्यनुपपन्नं। अत्रोच्यते। अनादिष्टदेवतालिंगेष्वपिमंत्रेषुदेवतापे
ज्ञायांसन्यांर्कपाल्किंचिद्देवतांतरंपरिकल्प्यतांमुनत्वत्रनैवगत्यंतामिति। तत्रअत्रनपरिकल्पहोम्यापः। संनिधानात्। अमतत्त्वोपादानेपु
नरसंनिधानात्संदेहइति। नत्पाचनैरकांक्षः। तद्येनादिष्टदेवतामंत्रास्तेषुदेवतोपपरीज्ञायदेवतः। सयत्तोवापद्दृागवानदेवताभवंतीति
तत्राप्याग्नेयोपांमुयाजाग्नीषोमीयसंनिधानेपुरोडाशसंबंधिनः पिष्लेपाइतिसंनिधानविशेषाद्दाग्नेयाग्नीषोमीयदेवताय। किम

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क०११० मेन्याज्यानरां तदुद्देशेन हि नतद्रव्यं गृहीनं यच्छेषोयमिति। उपांशुपाजसांनाऽस्पाद्देवतानामसंबंधाहन्न द्देवतान्वं केचिन्नुसंबंधाविशेषे
२३ सम्पष्येकपैवद्देवतयाकार्या। मिनिर्वृत्तेः स्मुरवत्वाद्दग्निमेवमकल्पयंति। विकारेनार्हकि यंतत्रापिवैजनेदेवतासंबंधातत्तद्देवत्पत्वप
रिकल्पनेमाप्तउच्यते। यत्तत देवताभि। स्तह्यानेवमंत्रोविनतिमुपाछैतीतिनवैत्तनदेवत्पनाद्यते। नत्वस्पविनतौपाठइक्ति। नस्माद्वि
कमावापिमनतिदेवताकल्पमेवेति॥ ॥पत्नीवेदंममुंचतिवेदोसीति। योऽस्कंबयममामुंचामीति। चया ह्यास्प्रेवा नमयपोजनत्वात्मातिप
त्तिरूपता। ननस्कांताप। छिनेपियवृत्तिः॥ ॥स्तरणमावेदेः॥ न८ होमावेदेस्तरणानीत्यतच्छूयते द्रव्यविषयोयमाद्। प्राद्दमयोगइतिमया
ह्यप्रातिपन्नव्य॥ कर्मविषयेत्वमिविधिरितिपरिभाषितं। आमुष्पादिनिकर्मसुतच्छेति। अयहोत्रेस्पषनरेतवचने। ततोऽत्राप्पभिविधि
रस्तु॥ ॥औवट्समिषयजुर्जुहोतिदेवागानुविहृइति। समिषयजुरितिकर्मणः संज्ञा। समिषयजुरंतेभवत्पेवमाघर्पा। जुह्वावच
नइतिजुह्वेवहोमः। जुहोतिन्वाच्चोयविषस्पा। तिष्ठनध्रुवयासमिषयजुर्जुहोतीतिनुनोपलिवद्धं। अर्थकर्मचैतन्नातनत्रानापछिंनेति
छत्तिः। वानस्त्वात्रदेवता। स्वाहावानेधाइति। लिंगातन्ननुवदेवागानुविहृइतिसंबुद्धिनिर्देशानोदेवतात्वमस्तुनेत्युच्यते। नहितेहविःसं
बंधितपासंबोध्यंते। किंतर्हिविसर्गायदेवागमनुविहृगानुपत्तंविविधित्वागातुंगंतव्यमितगच्छतेति। नयाचलिंगंतदेतेनयप्पायप्पंथ रा०म०
२३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वसजतीतितेनविसर्गायसंबोधनोमनसस्पतेःमाहिदेवतात्वमस्क।तस्यहिसंबोधनंमनस्पतइमंदेवयज्ञंइति।देवयज्ञसंबंधस्तस्याव
सीयते।तेनदेवांतस्यापियत्रयएव्यर्थनैवयथ्रवणो।मनसस्पतिरुच्यते।इमंयज्ञंवातेधेहीति।नयज्ञसंबंधोमनसस्पतेः।गतेषुदेवेषुम
नसस्पतिरिमंयज्ञंवातेस्थापयत्विताग्रांस्पते।एवंचसत्रमो।निर्दिष्टस्यापिवातस्यैवदेवतात्वमनुरूपतरोयज्ञशब्देनवात्रलक्षणाप।
द्रव्यंबोध्यतेकर्मवाद्रव्यवचनत्वेद्रव्यस्यगतेस्थापनंनहृदेशांश्रोनैवोपपद्यतेनाम्पया।कर्मवचनेपिचकर्मणोपितत्साधनभावाप्यु
पगमेनवातेवस्थानमुपपद्यते।तस्माद्धुतएवात्रहेवेतेति।प्रयोजनं।जुहोतौवातायस्वाहेतिप्रयोगः॥ ॥बर्हिःसंबर्हीरिति।जुहोती
तिवर्तते।संबर्हिरित्यनेनमंत्रेणबर्हिर्जुहोति।प्रतीपत्तिष्ठरिताथत्वात्तनेयस्त्रांतायच्छिंनेव्यानिहोतिः॥ ॥वेद्यांप्रणीतानिनयतिय
रीत्यकत्वेति।परिगमनेकर्तृरेव।नयत्नीतानां।तस्यपरिगमनेहिपरिणीयेत्यैवमवसत्।यतिपत्तिष्ठरिताथत्वादिति।प्रणीतासंबंध
द्वाहवनीयंपरीत्येति॥ ॥पुरोडाशकपालेनकरणानयास्यनयधःनेमाजिनटःरक्तसाभिति।पुरोडाशकपालयोर्भूतपूर्वगत्यासंबंध
विपद्मेयोनहिवर्त्रमानःकपालस्यपुरोडाशेनसंबंधोस्ति।तस्यकरणत्वेननिर्देशाद्यद्यपिपुरोडाशोनास्ति।यथाचार्विष्वां।तत्रापिकपा
लमात्रमुपादेयं।तद्वेतदेवताभिसंबंधात्प्रनियम्यर्थकर्मकेभ्यिदिष्यते।देवताभिसंबंधश्चमंत्रवर्णाद्वसंभागोसीति।वाक्यशेषा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क॰पू॰
२४

द्वा। ततो देवाः सर्वे यत्र ८ संकृत्ये नियत्तम्मन्त्र यथयभाष्टं यज्ञस्य भागधेयमासीत्तेनैनं निरभजन्नस्यायशोः फलीकरणो हि विधीयते। इति
रक्षांसि फलीकरणो निर्भक्ता भीम्यानन्तस्त्वतेषां देवतात्वमिति। नैन देवमिभ्यपरे। नस्यत्र देवता बोधते। नात्र चतुर्थी नि हुतो वा येन देवतानामभ्ये
न। मंत्रवर्णाद्यपि देवता कल्प्यते यत्र जुहोति चोदनातत्र हि देवतो द्देशेन यपरिम्यक्तस्य द्रव्यस्य प्रहेयो युज्यते। तत्रावश्यं भाविन्यां देवतायां
मंत्रवर्णस्य च क्रियासाधनाभिधापि त्वसामर्थ्यात्ततो देवता परिकल्प्यते। नचेह होमः चोद्यते। तस्मान्न देवता परिकल्प्यते। मंत्रवर्णस्तु वाक्य
शेषार्थवादस्थायी प्रयोजनं। न देवताभिधानमन्त्रात् न चायं रक्षोभिधायकः। द्रव्य परत्वान्निर्देशस्य। ततश्च तो देकोयस्पर्शनमत्र
॥ ॥ पूर्णपात्रे निनयति परीत्य संततं यजमानोंजलिं प्रतिगृह्णाति संवर्चसेति। आहवनीयं परीत्य पूर्णपात्रे निनयति। स८ छि
नेयहेद्। स्थिराणः परित्य पूर्णपात्रे निनयति। निवचनात्। संतनमिमस्य व्यवच्छिन्नं। यजमानस्त्वं जलिनाप्रतिगृह्णाति संवर्चसि
नेन मंत्रेणापदार्थस्थायं। ततश्चांजना पश्छिन्ने निवर्तते। न चैव न छिद्यते। किं निनयनं प्रधानमुत मुखहरणमिति। किंचातः। यदि नि
नयस्य प्राधान्यं प्रोक्षिते पि यजमाने दैवकर्तव्यं। अथ मुखहरणस्य प्राधान्यं पत्र यजमानस्तत्र पूर्णपात्रो निनेयः। पूर्णपात्रे निनय
तीति वचनात्। निनयनस्य प्रधानता मुखहरणस्य तादर्थ्ये। न हं जलिना प्रतिगृह्णातीति मुखहरणार्थतावाक्यनिनयनस्य चोदितत्वात् विशेषा राम॰
२४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तादृषोपकाराभिनिर्वृत्तेश्च।संज्ञनयतिहिनिनयनंग्रहणस्यदृष्टमुपकारं।अन्यथाग्रहणानभिनिर्वृत्तेः।ननुग्रहणंनिनयनस्य
दृष्टोपकारकोपजनकं।तदभावेपिनिनयनोपपत्तेः।तस्माद्ग्रहणार्थंनिनयनमिति।द्वादशाहेसर्वैर्ग्राह्यः॥ ॥मुखंविमृषे।
अधिकाराद्यजमानएव।विमृजमाक्रमतेहिविविमृष्टुरितियतिमंत्रं।पर्यिष्यामितिनऊहेविः॥पृष्टिष्यामितिइतोमंत्रपदाद्
हूर्वा।क्रमणानुयागुदृग्वाःपमपियदृर्षराव॥ ॥अस्माद्धनाहीनिभागमवेहत्ते।साकांक्षत्वान्निर्भक्तेरप्यनुषंगः।भागसं
स्काराच्च।अंतर्लुमेपियवृत्तिः।एतस्माद्वबहुयजमानकेप्येकः करोति।स्वांशावेक्षणमित्यपरे।एककर्तृकत्वेचान्वारंभः॥
॥ ॥अस्यैप्रतिष्ठायाइतिभूमिं।अवेक्षणमिति।क्रियापदैरनुषंगः।मंत्रेवचनतोनिर्धकहत्येवमादि।सचायंपदार्थोपर्यकर्मत्वा
देनुमेनिवर्त्तते॥ ॥अगन्मस्वरितिआकाइत्तेइतिषष्ठीति।एतदप्यर्थकर्मैवा।नक्षत्रमग्नितिपात्रिस्पतेति॥ ॥संज्योतिषेत्या
हवनीये।ईक्षणइतिवर्तते।अग्नित्तिपात्रिस्पत्वादेतदप्यर्थकर्म।ज्योतिषाहिसंभवनमत्रमार्थ्यते।तेनयागसाधानभूताहव

क॰पृ॰ २५

नीयद्ध्वसंबंधेसतिनन्तंस्कार्यरिकल्मने।एवंचांक्लोपेनिवृत्तिः॥ ॥स्वयंभूरितिसूर्यं।स्वयंभूरसीत्यनेनमंत्रेणसूर्यमवेक्ष
ते॥ ॥वर्चोदाइतियंवाकाममेकामयते।वर्चोदासीत्यत्रमंत्रप्रयोगः।यंवाकाममेकामयतेतद्दा।विपर्ययोगोवा।सूर्यावेक्षण
मपिअर्थकमेव।सर्वस्येमावर्त्तनेप्रदक्षिणं।प्रदक्षिणावहरणादिनरथाद्यान्निवृत्तासः।अघवाश्रोनमेनदृति।आद्यपि
ःसामंतेषुप्रदक्षिणमिमितंतमात्रे।श्रौतेसतिकोविशेषइतिचेत्।श्रौमंत्रापाक्षिनेनद्वयपारेयथास्याद्विति।प्रदक्षिणाधि
कारमुपजीवंनाह॥ ॥प्रत्यवहरणमग्निगारहोमेषुचनत्सौ।प्रत्यवहरणादिषुनत्सौप्रदक्षिणावर्त्तने॥ ॥गार्हपत्यमुपतिष्ठ
तेग्नेगृहपतइतिशतंहिमाइतिब्रूयाद्वा।नवेतिमंत्रेविशेषः।एतद्व्यापर्यकर्म॥ ॥सर्वस्येमावर्त्तनेप्रदक्षिणं।गच्छतिमा
तुःनविहितविनिंतनोस्येवमादि।इदमेकमेदंवीर्येयपुत्रोनुसंततनो।त्वितिपुत्रस्यनामग्रहणं।नि।पुत्रस्यार्थःप्रार्थनलातद्वारया
हेमतियजमानंपुत्रनामग्रहणं॥ ॥आत्मनोविद्यमानेनेनवेलाऽयोनिषेत्वेतिवा।अविद्यमानेपुत्रेआत्मनोनामग्रहणंयात्॥न

रुम॰ २५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क०पृ०
२६

तस्थानेतंनवेत्वाऽप्योतिषेत्वेतिवाम्रयोगः॥ ॥आहवनीयमुपतिष्ठेतेत्युक्ती। मंत्राभावाल्लौकिकयोगुच्चारणमतिषे
धः। व्रतविसर्जनेतयेनोपेयात्। येन मंत्रेणोपेयात्तेनैवोत्सर्गः॥ ॥संयत्स्यतिरात्रिंघेतिमार्गंप्राप्नोति। साकांक्षत्वा
त्पुरुषनाम्निअध्याहारः। व्रतविसर्गभाणप्राशनयोरंत्तापछिन्नेपिमद्वत्तिः प्राप्तित्रित्त्वपक्षात्॥ ॥ब्राह्मणेनपर्यायेन
वैश्रूयाद्यत्रमेवैतत्पर्यपतीतिश्रुतेः। अस्तुयाद्दानसामर्थ्योत्पद्दनुष्ठानंपश्चात्स्यात्। प्रैषवचनमात्रमेवेवमाभूदिति
॥ ॥इति श्रीउपाध्यायकर्कजनोक्तौजीयसूत्रविवरणेद्वितीयोध्यायः समाप्तः॥ ॥श्रीशुभमस्तु॥ ॥राम॥ ॥२॥

राम०
२६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥२॥ कर्कश्रौतसूत्रभाष्येतृतीयाध्यायःसमाप्तः॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

[OrderDescription]
,CREATED=06.01.20 16:18
,TRANSFERRED=2020/01/06 at 16:25:01
,PAGES=53
,TYPE=STD
,NAME=S0002462
,Book Name=M-2570-KARMSHROT SUTRA CHAPTER-3
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection